

84/2 = 411.2/52
Т870

И. С. ТУРГЕНЕВ

МУМУ

ОБЛАЦИЗДАТ • 1950

63744 ~~82932~~

Горно-Алтайская Область
БИБЛИОТЕКА

Т87

38888

И. С. ТУРГЕНЕВ

МУМУ

Горно-Алтайская Областная
* БИБЛИОТЕКА *

50

198 6
Инд 63744

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТЫН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ

1950

84(2=411.2/52-4
7870

BRITISH MUSEUM
LONDON

5-TUC-M

МУМУ.

Москванын жаказы жаар бир оромдо ак колонналу, жанык балконду, борорып калган эки кат турада, көп тоолу кулдарга курчаткыч, тул арткан барыня¹⁾ журтас жаткан. Онын уулдары Петербургта иштеп турган, кыстары кижиге барган. Карыган бай эмеген карам кижиге болгон, айылынан көп чыкпай, жүрүмүнүн калганчы, кунукчул жылдарын жаныскан өткүрүп жаткан. Онын жаш жүрүмүнүн сүүнчизи жок, кунукчул күндери өдө берген, же карый да берерде, жүрүми алдындагызынан сүүнчилү болбоды.

Онын көп кулдарынын ортозында эн көрүмжилү кижиге— он эки карыш сынду, баатыр кептү, тили жок дворник Герасим болгон. Ол деревнеде бир кичинекей турачакта карындаштарынан башка журтас жаткан, иштеп турган улустардын эн артыгы болгон. Оны барыня бойына дворник эдерге алган. Герасим сүрекей чакту болгон, төрт кижинин ижиге иштейтен, онын туткан ижиге бүдүп турганын көрөргө дө сүүнчилү болгон, ол жаан колдорыла салда тудуп, кыра сүрүп турганын тууразынан көргөндө, ол аттын болужы жогына сүрүп тургандый билдиретен; ол эмезе Петров күннег ары колына чалгы тудунза, оогөл кайын агашты да кезе чапкадый; ол эмезе үч аршин токтоло олыды жок аш соккондо, колдорынын эттери ары бери жылыжып туратан. Ол сүрекей жакшы кижиге болгон, онын тил жок болгон түбеге эмес болзо, кандый да кыс ого барар эди... Же бир күн Герасимди Москвага экелеле, сопок өдүк садып берген, жайгыда кийерге чекпен тон көктөл, кышкыда кийерге тере тон көктөп берген, колына күрек ле жалмуур береле, дворник эдип иштедип салган.

Озо баштап Герасимге онын жаны жадыны сүрекей жаман көрүнгөн. Ол деревнедеги жадынга ла жалаг ижиге жаштан ала үренип калган болгон. Тил жок болгонунан улам улус-

1) Барыня—бай эмеген.

тан туураланып жүргөн Герасим, жакшы жерде өскөн агаш-
тый сүрекей жаан, катан кижя болгон... Калын блондү
жалаңда жайым жүргөн жаш буканы темир жолдун вагонына
сугала апаратканда, чедиргени чачылган, буузы буркураган
темир жол табыштынып, оны кайдаар апаратканын билбей,
бука канайып кунугар эди, Герасимди городко экелерде,
ол оныла не болуп турганын онойдо ок ондоп болбой тур-
ды. Крестьянский уур иштердин кийининде жаны иш Гера-
симге ойындык билдирген. Ол ижин жарым ла частын ба-
жында бүдүрүп салала, бойынын жүрүмүни аайына чыгар-
га турган чылап, чеденниг ортозына туруп, ары-бери өткөн
улусты оозун ачып алып аяктай туратан, ол эмезе күре-
гин ле жалмуурун таштайла, жаны туттырган кийик чилеп,
кижи жүрбес жерге кирип, бир канча частардын туркунына
кыймыктанбай көңкөрө жадатаң. Же кижя неге де болзо үре-
не берди. Онын бүдүрөр керектери ас болгон: чеденниг
ичин ару тудар, бир катап бочкого суу уруп тартып эке-
лер, кухвяга ла турага одын жарып тажыыр ла тунде өскө
улус чеденге кирбезин деп каруулдаар. Ол бойынын ижин
жакшы бүдүрүп турган деп айдар керек: чеденниг ичинде
бир такпай да чачылып жатпас, чөп-чөлгө дө жок, балкашту
өйлөрдө суу тартарга жеккен жаман адынын абразы балкаш-
ка бадалзэ, ол оны ийвиле ийде салганда, бочколу абра-
дан болгой, адын да ичкери ийдетен; одын жарганда—малта-
зы, шили чилеп, шынырап, жарган одыны чарчап туратан;
өскө улус керегинде мындык болгон: бир катап эки уур-
чыны тудала, мандайларыла сүзүштирерде, оларды поли-
цияга да табыштырары керек жок болгон, онын кийининде
айландыра журтаган улус Герасимди там тоор болгон; туш
улус уурчы эмес, тегинле таныш эмес улус, кату-казыр
дворниктин жанынча түште де өткөндөри колдорун жанып,
Герасим нени де укпайтан да болзо, кыйгырыжып туратан.
Герасим кожо иштеген өскө улустарла вак болгон деп
айдарга келишпейт—олор Герасимнен коркуп туратан, же
Герасим оларды бойынын жуук улустары деп бодойтон.
Улус оныла имдежип өрмектежетен, Герасим олардын айт-
канып билип, бастыра жакаруларды чокум бүдүретен, же ол
бойынын да ээжилерин чокум билетен: курсак ичерде, стол-
дын жанына онын отуратан жерине бир де кижя отурбай-
таң. Герасим чындап та кату кижя болгон, не ле
немениг аайлу-башту болорун суйтөн, пөтүктөр де
онын көзиче согушпайтан, согушса—жеткер болор!

Герасим көргөн лө кийинде пөтүктөрдү буттарынан тудуп алала, айландырып-айландырып, эки башка таштап ийетен. Барында кастар база бар болгон; кастар өскө куштарга көрө, жобож учун Герасим оларды сүүп те, азырап та туратан; ол бойы да эркек кастый танаркак болгон. Ого жадарга кухнянын үстиндеги кичинекей кыпты айдып бергендер; туразынын ичин Герасим бойынын күүн-санаазыла жазап алган, төрт чурканын үстине жарып койгон агаштан жайып, баатыр жаткадый орын жазап алган; онын үстине жүс те пуд неме салза, ээлбес эди; орыннын алдында уур кайырчагы турды; ондый ок бек стол толыкта турды, онын жанында үч бутту батпанак отургуш турды, оны кезик аразында Герасим өрө көдүрүп, жерге салып ийеле, бойы да күлүмзиренетен. Туразынын эжигин кара өңдү тегерик сомокло бөктөйтөн, же сомоктын түлкүүрүн Герасим жаантайын курывда алыс жүретен. Ол бойы үйдө жокто онын туразына кичи киргенин сүүбейтен.

Онойдо бир жыл өткөн, жылдын учында Герасимге бир кичинекей керек болды.

Герасимди дворник элип алган барыня, озогы жан аайында, көп тоолу жалчылар туткан: онын журтында кийим жунар, кийим көктөйр лө агашла узанар улустар бар болгон, керек десе, ветеринарный врач деп, ого үзери жалчыларды өмдөйтөн эмчи деп бодолып турган бир шорник ле госпозаны¹⁾ эмдөйтөн эмчи бар болгон. Онон башка, өдүк көктөйтөн Климов Капитон деп коркушту аракызак кичи болгон. Улус онын ичин керекке бодобой, бойын ажарыбай туру деп Климов комудайтан, бойын столицада журтагадый бичикчи кичи деп бодойтон, онын шүүлтезиле болзо, ол Москвадый ыраак, кичинекей журтта журтагадый кичи эмес болгон. Аракыны шакла ондый болгонынын коронынан улам ичедим деп, бойынын төжине жүдурукла жүдуруктап, чокумда айдатан. Бир катап барыня ла онын главный дворецкийи²⁾ Гаврило экү Климов керегинде куучындашкан. Гаврилонун жангы сары көстөрүнөн ле өртөктин тумчугундый тумчугунан да көрзө, ол бий болорго бүткөн кичи эмтир дегедий болгон. Бу күннин алдындагы ла күнде оромнон таап эжелген Капитоннын аракыга кирип, үрелгенине барыня кородоп турган.

1) Госпожа (барыня)—помещиктин үйи.

2) Дворецкий—помещиктин айылында жүргөн кулдарды башкарып турган жалчызы.

— Бис ого кижн алып берзбис кайдар, Гаврило? Айсн болзо, сагыш алынып, кылык-жану кубула берер,—деп барыня кенетийин куучын баштады.

— Ненин учун алып бербейтенис! Ондый керек суреен жараар, сурекей якшы болор,—деп Гаврило карузын берди.

— Якшызы якшы ла, же ого барар кижн чыгар ба?

— Билбей турум. Онызы слердин куунигерле болзын. Капитонды жоннын тоозынан чыгарып болбос ине, айсн болзо, бир керекке жарап калар.

— Менин санаамла болзо, онын сагыжы Татьянага једет ошкош?

Гаврило јаратпай, нени де айдарга санаала, токтой берди.

— Же, Татьянаны кудалазын. Уктын ба?—деп тазымайды жытап, барыня айтты.

— Уктым,—деп Гаврило айдала, јуре берди.

Бойынн јаткан кыбына келеле (ол башка турган турада јуртаган, туразынын ичинде темирле кадаган кайырчактар голо турган) Гаврило эмегенин турадаг чыгарып ийеле, бойы кознөктин јанына отурып, санаркай берди. Барынянын берген јакылтазына ол аланзыган болор. Учн-учунда турала, Капитонды бери кычырзын деп айтты. Капитон једип келди... Олордын куучунын айдып берерден озо Капитонго алып берерге турган Татьяна кем болгонн куучындап берерге ле барынянын јакылтазы дворецкийди ненин учун аланзыткан керегинде айдып берерге турубыс.

Татьяна прачка болуп иштеген деп, бис өрө айтканыбыс. Ол кийимди якшы јунатан учун ого јунарга јука кийимдерди беретен. Татьяна кичинек сынду, сол жагында кара менгерлү, сары чачту јирме сегис јашка једе берген каткак үй кижн болгон. Сол жагындагы мен орус јерде јаман темдек деп бодолотон—ырыс јок болорынын темдеги дежетен... Татьянанын јүрүминде мактавгадый неме јок болгон. Кичинектен ала онын јүрүми коомой болгон; ол эки кижинин ордына иштеп, эрке сөс торг укпаган, оны коомой кийиндиргендер; алган јалы ончозынан ас болгон; јуук төрөгөндөри де јок; деревнеде јаткан карыган ключник¹⁾ онын таайы болгон, өскө таайлары кара иште тургандар—олордон өскө төрөгөн дө јок. Бир тушта Татьяна јраш та болгон, же онын јаражы түрген јоголо берген. Ол бойы јобош, чике айтса, коркунчак болгон; бойын немеге бодобойтон, өскө улустап кут јок коркынтан; ижин ле түрген

¹⁾ Ключник—помещиктин айылында аш-курсактын тоозын алып оны кичеен турган кижн.

бүдүрерге кичеенетен, улусла куучындашпайтан, барына оны көрбөгөн дө болзо, онын адын алап ла ийгенде, Татьяна коркый беретен. Герасимди деревнеден экелерде, онын жаан кеберин көрөлө, аай-бажы жок коркуп, арайла өлбөгөн, бойынын жаткан туразынаг прачечный жаар барганда, Герасимди көрбөскө, көзүн жумуп, туура бурулып өдөтөн. Герасим келген тарыйын оны ажарыбайтан, онын кийининде көргөндө, каткырып туратаң, онын кийининде ажарып көрүп жүргөн, учу-учында оного көс тө албас болгон. Татьяна онын күүнине, та энчү чырайы учун, та жобош базыды учун жараган—оны жагыс кудай билер! Ол бир катап барынынын крахмалдап салган кофтазын тарбайтып салган сабарларына илип алала чеберленип барадарда,—кем де оны чаганагынан тыг тудуп алган, ол кайра бурулала, торт кыйгырып ийген: онын кийининде Герасим турган. Герасим теңексү каткырып, жалакай ыгыранып, пөтүк чилеп, эткен привикти Татьянага удурга сунды. Татьяна албаска сананган, же Герасим привикти онын колына албадап туттырала, бажын жайкады, туура базып барадала, кайра болуп база нени де ыныранды. Бу күннен ала ол Татьянага амыр бербейтен: Татьяна кайдаар ла барза, удурга барып, күлүмзиренип, нени де ыныраып, колдорыла жагып турар, ол эмезе койынынан лента алып берер, онын базар жолун жалмап туратан. Көбөркий кыс эмди нени эдетенин бойы да билбей турды. Жаан удабай тили жок дворниктин кылыгын бу турада жаткан улус ончозы билер болды; кокыр каткы, өчөп айткан сөстөр Татьянанын устине төгүлө берди. Герасимди электеерге көп улус табылбаган: ол кокыр сүүбейтенин олоор билетен, онын көзүнче Татьянаны да электебейтендер. Татьяна күүнзеген бе, күүнзебеген бе, же Герасимнин колына кирген. Бастыра тил жок улус чылап, Герасим ончо неменин учурын сезип ийетен, олоор экүди электеп те турганын ол жарт билип ийетен. Бир катап ажанар өйдө кастелянша¹⁾, Татьянанын баш билеечизи, аайы бажы жок арбанганына Татьяна уйалып, көстөрүн кайдаар көрөрүн билбей турган. Ол тушта Герасим туруп чыгала, жаан колын кастеляншанын бажына салып, ого удурга чукулду көрөрдө, кастелянша чыдажып болбой, столго бажы тийгенче энчөйө берген. Ончо улус унчукпай барган. Герасим калбагыч ойто алып, көчөзүн иче берди. „Көрзөн оны, үскер көрмөсти!“ — деп улус тын табыштавбай айдышты, кастелянша кыстар

¹⁾ Кастелянша—барышнынын айылында кийимди ле оного до өскө ооктеек немелерди байкаратан үй кизи.

јаткан турага јуре берди. Бир катап Капитон Татьянала ѳйивен ѳкүре јалакай эрмектешкевин кѳрѳлѳ, Герасим Капитонды таскактын алдына кычырып алала, уламаныг учыя кѳргүзип, кезедип салган. Оног бейин Татьянала бир де кижн куучындашпайтан. Герасимнин ондый кылыгы учун ого кем де неме айтпайтан. Кастелянша кыстар јадар кыпка киреле, талып јада берген, јартын айтса, ол бастыра эпсүмезин тузалаып, Герасимнин кылынган кылыгын барыняга јетирип айдып берген. Је сам башка кылыкту карыган эмеген оны угала, каткырып, Герасим оны уур колыла бажын столго јетире ээй басканын база катап айттырды, экинчи күнде Герасимге бир салковой акча ийе берди. Оны ижемчилу, күчтү сторож деп барыня сыйлаган. Герасим ошон коркуп та турган болзо, онын јакшы күүвине иженип, Татьянаны аларга јѳп сурап барар санзалу болгон. Је дворецкый јангы кафтап берер болгон, Герасим оны сакуп, барыняга јакшы кийимдү кирерге шыйдынып турган, бу ѳйдѳ, качашкан чылап, барыня Татьяна ла Капитонды айылду эдери санаазына кирген.

Госпожала куучындашкан кийивинде дворецкый Гаврило сагышка тўшкени, бу сѳстѳрдин кийининде кычыраачыга јарт болор. „Госпожа Герасимди сыйлап турат,—деп кѳзѳнѳктин јанына отурып, сананып отурды (Гаврило онызын билетен, невин учун дезе, ол бойы да Герасимге тап берип туратап), је ондый да болзо, ол тил јок кижн ие; Герасим Татьянаны аларга туры деп госпожага кавайып айдар? Чындап та, ол Татьянага кандый ѳбѳгѳн болотон? Је бир јанынан санавза, Татьянаны Капитонго алып берерге турганын Герасим укса, ол турада бѳдѳн неме артырбазы чын. Оныла јѳптѳжиш болбозын ие; кѳрмѳсти оны, меге ле салган килинчек, оны кандый да сүмеле алып болбозын..“

Капитон кирип келерде, Гавриловын шуултези үзүле берди. Кей-кебизин кылыкту Капитон кирип келеле, буттарын карчий тургузып, бажын кекийле, эжиктин јанына толыкка тура берди. Мен бу турум, слерге не керектү болдым дегендий турды.

Гаврило Капитонды ајыктап кѳрѳлѳ, кѳзѳнѳктин јаагын сабарларыла токулдадып ийди. Капитон бойынын теленирдий кѳстѳрдин сыкыйтып кѳрүп, күлүмзиренеле, туш башка атрайган ак-сары чачтарын он колыла сыймап ийди. „Мен инем, мен. Незин ајыктап турын?“—деп санавды.

—Јакшы эмтирин. Айдары јок јакшы эмтирин!—деп Гаврило айтты.

Капитон жарындарын ла кызынды. „Сен бойың менен артык дев турун ба?—деп сананды.

— Сен бойыңды аяктап көрзөн, же көрзөң! Неге түней сен?—деп Гаврило уялтказ айанду айтты.

Капитон бойыңан киртип калган жыртык чекпеның ле жамачылу штаның аяктады, анчадала тееркеп тургускан будындагы тежик союк бдүгүн аярып көрди, онын кийинде дворецкыйды ширтеп көрди.

— Же, не болды?

— Не болды? Не болды?—деп Гаврило өткөндү. Сен сыраңайла көрмөскө жүзүндөш, билдин бе? Мен сениң керегинде килинчекке кирдим,—деп Гаврило айтты.

Капитон көстөрүн түргөн типилдеди ийди.

„Арбазар, арбазар, Гаврило Андреич“,—деп ол база катап сананды.

— Сен база ла эзирик болдың ине,—деп Гаврило баштады.

— База ла аракыдадың ба? Не, унчукпай туруң, айтсаң

— Оору болгонымнаң улам аракыны ичкеним чың,—деп Капитон айтты.

— Оору болгонымнан!.. Сеге арбыш, айткылаш ас болуп жат—онызын ундуба. Питерге үредүге барып келген... Үредүдөң көп немеге үренип алган эмтирин. Тегин жерге курсак ла ийп жүредин.

— Гаврило Андреич, аракы жаңынан мениң жаргычым жаңысла кудай бойы, өскө кижн жок. Мениң бу жарыктын алдында кавайып жүргенимди, курсакты тегин жерге ийп жүргөм бе—оны жагыс кудай билер. Аракы жаңынан мен бурулу эмезим, мениң бир нөкөрүм мени мекелейле, бойы кыйып жүре берген, мен дезе...

— Сен дезе, тенек, аракыдап базап жүрин. Ээ, чаалда, көөркийди сени! Же керек ондо эмес, керек мыңдый болуп жат. Барыңга.. —деп айдала, бир кичинек унчукпай отурып, айтты: —Барыңа сеге кижн алып берер күүндү. Угуп туруң ба? Сен кижн алзан, эмеш киреленер болорын ба деп ол иженип жат. Билдин бе?

— Эйе, билдим!

— Ояңдый болбой кайсын. Мениң санзамла болзо, сени жакшы колго тудуп алар керек. Же, бойлоры ла билзин. Сен жөн пө?

Капитон ырсаңдап, каткырып ийди:

— Айылду болоры сүреен жакшы, Гаврило Андреич, ондый керекке мениң күүним бар.

— Ондый болбой кайдар,—деп Гаврило айдала, „бу киж эрмекти эптү айдат“, деп сананды.

— Же жанысла мындый неме бар, уксан, алатан кижинди ле эмеш келишпес темдектегендер,—деп оной ары айтты.

— Ол кандый киж болотон, билерге жылбиркеп турум...

— Татьяна.

— Татьяна ба?..

Капитон көстөрүн жаан көрүп, жөлөнгөн стезезинен ичке-ри болды.

— Же, не чочый бердин?.. Ол сенин санаага келишпейт пе?

— Ненин учун келишпейтен, Гаврило Андреич! Ол кем жок кыс, иштегкей де, жош то кыс... Же, Гаврило Андреич, ол бир чолдин желбизи оны көстөл алганын слер бойыгар да билеригер ине ..

— Билерим, карындаш, ончозын билерим,—деп дворецкий оны чугулду токтотты:—Же...

— Меге килезеер, Гаврило Андреич! Ол мени өлтүрүп койор, чымыл өлтүргөн чилеп, жыга согуп салар; слер онын колдорун көргөн болзогор; онын колдоры Мининнин ле Пожарскийдин колдорундый. Ол үскер ине, канайда сокконын укпас та! Жудуруктарыла уйку аразында талайып тургандый. Оны токтодор арга жок; венин учун? Слер бойыгар билеригер, Гаврило Андреич, ол үскер, ого үзеери онын амамай кижинин чончойундый. Ол кандый да казыр ан, желбис ошкош, Гаврило Андреич,—желбистен де ары... тыны жок аспактый: мен не килинчегим учун ого кыйнадатам? Меге эмди не де болзо, түней ле: мен көрбөсти көргөн дө киж, саржу өткөн горшоктый болдым. же ондый да болзо, мен тыны жок горшок эмезим—кижи инем.

— Билерим, куучындабазан да, билерим ..

— Э, каан кудайым!—деп өдүк көктөйтөн киж эт кавы изип куучындады.—Бу керектин учына качан чыгар? О, кудай, качан! Кыйыннан божобос кайткан киж мен! Менин салымды, менин салымды не деп айдзын! Жаш тужымда немецке жүрүп соктыргам, жашт өйлөрдө бойымдый ок немелерге соктыргам, жажым жедип чыдап келеримде мындый керекке кирдим...

— Эх, тарыска тынду кижини севи! Чындап та айтса, не калырайдын!—деп Гаврило айтты.

— Канайып айдынбас, Гаврило Андреич! Мен соготоннан коркуп турган эмезим. Мени господин туранын ичине соголо, улустын көзине эзендешсе, мени улустан коомой көргилебес, эмди мен кемнен токтоп жийтем, Гаврило Андреич...

- Је, ары јур.—деп Гаврило угуп чыдабай айтты.
Климов кайра болуп барды.
- Ол жок болгов болзо, сен бойун јөпсинер бедин?—
деп дворецкий оны ээчиде кыйгырды.
- Јөпсинерим.—деп Капитон айдала, чыга берди.
Кызалаг да өйдө онын чечен куучыны јоголбоды.
Дворецкий туранын ичине ары бери телчип басты.
- Је, эмди Татьянаны бери кычырыгар,—деп ол учу-
учында айтты.
- Анча мынча болбоды, Татьяна табыш жок кирип келеле,
бозогоонн јанына туруп алды.
- Гаврило Андреич, кандый јакылта бар?—деп арай уни-
ле сурады.
- Дворецкий оны ширтеп көрди.
- Је, Танюша, кижиге барар күүнин бар ба? Барыня се-
ге кизи таап берген...—деп айтты.
- Угуп турум, Гаврило Андреич. Менин баратам кижим
кем?—деп ол кемзинип сурады.
- Өдүк көктөп турган Капитон.
- Уктым.
- Ол кей-кебизин кизи—онызы чын. Је госпожа јаныс-
ла сеге иженип туру.
- Уктым.
- Бир мындый буудак бар... үскер Гераська сени көстөп
јүрөт. Сен бу айуны бойунга та веле күүнзедип алган бол-
богойун? Ол айу сени өлтүрүп салар болор.
- Өлтүрөп, Гаврило Андреич. јарт өлтүрөп.
- Өлтүрөп... Је бис оны көрөбис. Өлтүрөп деп сен
кайдан билип айдадың. Онын сени өлтүрөп учуры бар ба,
сен бойун да саванзап.
- Учурдун барын-јогун билбезим, Гаврило Андреич...
- Сен ого бир де молју бербеген бедин...
- Нени айдып туругар?
- „Кандый јобош кизи!“—деп дворецкий унчукпай оту-
руп, сананды.
- Је, Танюша, бар, бис экү база катап куучындажарыс,
мен сенин јобожынды көрүп турум.
- Татьяна кайра бурулала, эжактин жагынан јенил тулу-
нып јүрө берди.
- „Мен незин шакпырап турум, айса болзо, барыня эртең-
ге јетире той керегинде ундуп салар?—деп дворецкий са-
панды.—Ол шокчылды күлүп саларыс: керде-марда не не
болгодый болзо, полицияга тил јетирерис“...

— Устинья Фёдоровна! самовар тургуссан, көөркийим, — деп бойунун эмегенине кыйгырып ийди...

Бу күнде Татьяна кийим јунар кыптан кере тўжине чыкпады. Баштап тарыйын ыйлап турала, онын кийининде көстөринин јажын арлайла, алдындагызы ок чылап, ишгеше берди. Капитон тўн ортозы өткөнчө кату, соок чырайлу на¬ жызына Питерде бир баринде јаткан јадыны керегинде, онын аракычызы керегинде куучындаган. Бариннин аракызак ла үй улустарга күўнзек болгони керегинде куучындап отур¬ ды... Кунукчыл на¬ жызы онын куучынын угуп, бажыла кекип отурды; је бир керектен улам Капитон эргев бойунун ко¬ лына салынып өлгөм деп айдарда, кунукчыл на¬ жызы барып уйуктаар керек деп айтты. Олор унчукпай, туш башка јүр¬ гилей бердилер.

Дворецкийдин ижегени темей болды. Барыня Капитон¬ нын тойы керегинде ундуурдан болгой, уйку јок тўндерде барыняны соододорго јүргүскөн үй кижале тўн өткөнчө куучындашкан, ол үй кизи дезе тўнде јүрер унаачы чылап, тўште тойо уйуктап алатан. Чай ичип божогон кийининде Гаврило не болганын айдарга келерде, барынянын баштап¬ кы сурагы мындай болгон: „Је, той кереги кандый болуп туру?“ Гаврило той кереги јакшы бдўп јат, Капитон бүгүн ле слерге күндүүлү келер деди. Барыня тумулап турганы¬ нан улам, керектерин көп башкарбады. Дворецкий бой¬ нын кыбына келеле, јөптөжөргө улус јууды. Татьяна онын сөзинен кыйбай турды, је Капитон мен эки үч башту эме¬ зим, јаныс башту деп, угуза айдып турды... Герасим, улус ого коомой керек белетеп турганын сезип, кыстар јаткан туранын эжигинен ырабай турды. Јөптөжөргө јуулган улус (олорло кожо алдында буфетчик болгон Дядя Хвост деп чоло атту кизи кожо отурган, ол көп неме билер деп, онон јөн сурагылайтан, ол дезе, эје, ондый, ондый ла деп айдатан) Капитонды, кандый бир јаман керек боло бербезин деп, суу арутаар машина турган кыпка сугала, бөктөп салган кийининде јөптөжиң отургылады. Керекти албан-күч¬ ле де бүдүрер арга болгон, је кудай оны кедери этсин! — тал табыш болзо, барыня чугулданза—јеткер болор! Канай¬ дар? Көп саванып шўушкен кийининде сўме табыла берген. Герасим эзирик улусты көрөр дө күўни јок болганын улус билетен... Каалганын јанында отурганда, бөрүгин туу¬ разынан кийип алган эзирик кизи тентирилип јанынан өтсө, Герасим чугулын бадырып болбой, кайра бурулып, отуруп алатан. Татьянаны эзирик кизи болуп алала, тентирилип,

ары бери жайканып, Герасимниң жанынча өтсин деп жѳп чыгардылар. Кѳбркий кыс узак мойножып турала, жѳпсинди; ошон башка кѳүнзеп жүрген Герасимнен амыр айрылып болбозын бойы да жарт билген. Татьяна барды. Бу керек Капитоннон улам башталган учун, оны чеденнен чыгарып ийдилер. Бу тушта Герасим каалганын жанында кѳрегин жерге кадап алган отурды... Бастыра толыктардан, кѳзнѳктѳрдѳн кѳжѳгѳлѳривин алдынан улус кѳс албай, оны ширтеп турдылар.

Бу сѳме сѳреен жарады. Герасим Татьянаны кѳрѳп ийеле, сѳѳнчилѳ ынчыранып, бажын кекип отурды; онын кийивинде, Татьянанын жѳзин аяктап кѳрѳп, тудынган кѳрегин ычкынып ийди, Татьянанын жѳзин бойынын жѳзине жаба тудуп, кѳрѳп турды... Кыс дезе коркуганынан торт таралжый берди. Герасим оны колынан тудуп алала, жѳптѳжѳргѳ жуулан улустар отурган кылка эзелеле, Капитон жаар ийде салып ийди. Татьяна тала бергендий болды... Герасим оны аяктап кѳрѳп турала, колыла жанып, кѳлѳмзиревеле, бойынын жаткан кыбына уур базып, кире берди. Герасим туразынан бир сутка чыкпады. Эжиктин жарыгынан кѳрѳрдѳ, Герасим колдорун жаактарына тайанып, каа-жаа ынчыранып, унаачылар ла бурлактар¹⁾ бойлорынын кунукчылду кожондорун кожондогон чылап, бажын жайкап отуры деп, унаачы Антипка кийивинде айдып туратан. Антипканын эдинин соогы жайыларда, кѳрѳп чыдабай, жѳре берген. Эртезинде Герасим бойынын жаткан туразынан чыгып келерде, онын жаан куулганы бялдирбеди. Ол эмеш ле кунукчыл боло бергендий болды, же Татьяна ла Капитонды бир де кичинек аярыбай турды. Бу ок эгирде айылду болорго турган Капитон ла Татьяна бир кастан колтыктанып, барыяга бардылар, веделе ѳткѳн кийивинде озор алыжып, журтай бердилер. Той болор кѳнде Герасим кылык-жанын тын кубултпады; же сууга барала, суу жок келди: бочкозын жолой кавайда да оодуп салган, тѳвде конюшняда адын тараарда, онызы Герасимниң темирдий колдорына чыдашпай, ары-бери жайканып турды.

Бу керектер жаскыда болгон. Онын кийивинде бир жыл ѳтти, бу жылдын туркунына Капитон аракыга бажын торт жайдырып, бир де керекке жарабас болордо, оны ыраак дѳревнеге эмегениле кожо ийе бердилер. Аткарар кѳнде ол эң баштап мактанып турган, уй улус кийимдерди жунала,

¹⁾ Бурлак—озо тушта бир канча улусла биригип алала, кошту жаан кемелерди сууны ѳро тартып туратан кижи.

теперинин түбине кургадып турган жерге де ийзе, — алдырбазым деп айткан; же онын кийининде, мени неме билбес улустардын ортозына ийип жадылар деп, кувугып санаркаганына бойнын бөрүгүн де кийип болбоды; кандый да килемкей кижинин онын бөрүгүн кийдирип, үстинен кептей басып ийген. Качан шыйду бүткөн кийининде, унаачылар боожозун тудуп: „Кудайдын алкыжыла барыгар!“ — деп айдыжарын сакып тургылаарда, Герасим Татьянага жуук басып келеле, ого ок сыйлаарга алган кызыл платты эмди сыйлап берди. Жүрүмүндө не де болгондо, мынын алдында торт керекке албайтан Татьяна ыйлап ийеле, абрага отурар алдында, христиандардын жагдаган жаны зайынча, Герасимге үч такып окпоштылар. Герасим баштап Татьянаны городтон чыкканча үдежип барарга абрала коштой басып бараткан, же Крымский кечүгө жеделе, кенетийин тура түшти, онын кийининде колыла жагып ийеле, сууну жараттай кайра басып ийди.

Энир кирип бараткан. Герасим сууну аяктап арайынан басып барды. Суунун жадагына коштой балкашта неме элбендеп жатканы ого көрүндү. Ол энчейип көрдөр болзо, апагаш, кара чокурлу кичинек арык күчүк бар жок күчиле кармактанып, жылжырык балкашка тайкылып, суудан жаратка чыгып болбой турган эмтир. Герасим көркөй күчүгөшти көрүп турала, жагыс колдоп тудала, койнына сугуп, жаан-жаан алтап жагып ийди. Бойнын кыбына келеле, күчүкти орыннын устине салып, уур тоныла жаап салала, ого баштап таскактан салам экелеле, онын кийининде кухнядан сүт экелди. Күчүкти жапкан тонды араай ачала, саламды төжөп береле, сүттү айагын орынга тургусты. Өлүмөн айрылган күчүк өнеден чыкканына бери үч ле неделе кире ой өткөн, көстөри де бу жуукта ла ачылган; онын учун онын бир көзи эмеш кичинек билдирип турган; ол аяктан сүт ичип болбой, калтырап, көзүн жумуп турды. Герасим онын житкезинен эки сабарыла тудуп, тумчугун сүттү аякка түргүп ийди. Күчүгөш тыркырап, быркырып, сүтти ачапавып иче берди. Герасим оны аяктап көрүп отурала, кенетийин каткырды... Түн өткөнчө күчүккө берижип, жазап жатырып салала, бойы да кандый да сүүнчилү амыр уйкула уйуктай берди.

Герасим бойнын күчүгүн сүрөөн чеберлеп кичееген, бир де эне кижинин бойнын балазын онойдо кичеебеген. Каткак, кураны, кеп-сүр жок болгон күчүгөш, оны аргалап алган кижинин кичеемелинин шылтузында сегис айдын бажында

жаан, керсү көстү, узун кулакту, желбер куйрукту испанский укту ийт болуп, өңдөнө берди. Ол Герасимвен бир де алтам артпай, оны ээчип, куйругын булгап, басып жүрөтөн. Тил жок улустын ыгыранганын туура улус билетен учун Герасим ийдине Муму деп ат адап берген. Ол айылдагы улус ончозы оны сүүп, Мумуня деп адагылап туратан. Муму сүреен керсү ийт болгон, ончо улуска жалганчып жүрер, же жанысла Герасимди тын сүүйтөн. Герасим бойы да оны ал-сагыш жок сүүген... Онын ийдин өскө улус сызмап турганда, ол эписинбейтен: та коркуп туратан, та күнүркеп туратан—жаныс кудай билер! Күчүгөш оны эдегинен тарткыштап ойгозып турар, суу тартар атты тискивинен тиштенип жединип экелер, сууга кожо барар, онын жалмуурын ла күректериң каруулдаар, онын жаткан кыбына өскө улусты сыранай кийдирбес. Герасим бойынын эжигинде ийт кирер тежик жазап салган, Муму Герасимвин туразында бойын ээзи болуп турганын билип турган чылап, киргенде ле орынга чыгала, жада беретен. Ол түнде уйкугабас болгон, же өскө ийттер чилеп, эригип, жылдыстар жаар көрүп, тегин жерге урбейтен. Тегин жерге Мумунун чичке уни угулбайтат: өскө кижичеденге жуук басып келзе, эмезе серенгедий табыш угулза үрөтөн болгон. Ол сүрекей жакшы каруулчык болгон. Чындап, ошон өскө сары өндү, Волчок деп атту чоокыр ийт база бар болгон, же оны түнде де кыңызынан агытпайтан, ол карый бергенинен бойы да жайым жүрерге албаданбайтан,—ол бойчнын уйазына кирип, түрүлип калган жадатан, каа жаа тунгак униле үрзе де, туза болбозын билген чилеп, токтой беретен. Гослодалар жаткан турага Муму кирбейтен, Герасим одын тажыганда тышкары зртып, кулактарын серидип алып, энчикпей, Герасимди сакып, эжиктич ары жанында бир кичинек табыш угулза, бажын ары-бери буруп, тындап отуратан...

Онойдо база бир жыл өттү. Герасим дворник болуп иштеп, бойынын жадыныла жөпсинип жүрди, же кенетийин сананбаган керек болды... жартап айтса: жайгы жакшы күнде барыня бойынын приживалкаларыла¹⁾ гостинийда басып жүрди. Барыня кокырлап, каткырып, жакшы күөдөү жүрди, приживалкалары база кокырлап, каткырыжып жүрдилер, же олордын сүүнүгедий де немези жок болгон: барынянын жакшы күүни тутканын тын да сүүбейтендер, ненин учун дезе,

1) Приживалка—жоксырап калган дворянкалар, чиновницалар ла ошондо өскө ого түнгөй улус, оларды барский турада оок иштерде тудатан.

онын сүүнгенине кожо сүүнзин деп ол некейтен, онын жакшы кууни тутса да, удабай ла чугулдана беретен. Бу күнде ол уйкудан кандый да ырысту турган, көзөр саларда, ого төрт кыдат түшкен: жартап айтса, сананган сагыжы бүдөр дегени (эрген тура ол жаантайын көзөр салатан) чай да амтанду билдирген, онын учун чай аскан баланы мактап, сый эдип он акча берген. Жуурылып калган эриндериле күлүмзиренип, туранын ичинде ары-бери базыч жүрөле, көз-нөккө жууктап келди. Көз-нөктин алдындагы садта кубакай чечектү жыраанын алдында Муму сөөк кемирип жатты. Барыя оны көрүп ийди.

— Э, кудай! Бу кандый ийт!—деп ол кенетийин кыйгырды.

Госпожа ийтти та жакшы көргөн, та жаман көргөн, онын ондоп болбой, приживалка көөркий алаатып, шапкырап турды.

— М... м... мен билбезим, байла, тили жоктын ийди болор,—деп айтты.

— Э, кудай! Кандый жараш ийт эди! Оны бейян экелзин деп жакарзан. Оны тутканынан бери узак болды ба? Мен оны бу өйгө жезире канайып көрбөгөм?.. Оны экелзин деп айтсан,—деп барыя айтты.

Приживалка ол ло тарыйын өскө кыпка чыга берди.

— Эй, былар! Мумуны капшай бери экелер! Ол садта жадыры,—деп кыйгырды.

— Э—э, онын ады Муму ба, кандый жакшы ат,—деп барыя айтты.

—О, сүрекей жакшы! Капшай экел, Степан,—деп приживалка айтты.

Лакей¹⁾ болуп иштеп турган катан уул Степан сад жаар көс-баш жок жүгүрүп, Мумунын үстине келерде, ийт онын колынан элтү уштулып, куйругун көдүрүп алып, кухвянын жанында суу тартар жаан бочконы кактап турган Герасим жаар мантады. Степан ийтти ээчий жүгүрүп келеле, ээинин будынын алдында айланышып турган ийтти тударга ченешти. Же чыйрак ийт өскө кижинин колына кирбей, ары-бери калып турды. Герасим каткырып, оларды көрүп турды; ийтти тудуп мокойло, барыя ийтти экелзан деген деп, Степан имдеп, Герасимге жартап айды берди. Герасим кайкап турала, Мумуны бойына кычырып, тудуп алала, Степанга берип ийди. Степан ийтти турага экелеле, чокырлап

1) Лакей—байлардын айылында жүрөтөн кул.

салган полго божодып ийди. Барыня оны жалакай үниле кычырып турды. Мындый жакшы турада качан да болбогон Муму коркыйла, эжик жаар болды, Степан оны божотпой, кайра ийдерде, ийт толыкка киреле, отура берди.

— Муму, Муму, бери келзег, барыняга жууктазан, коркыба, тевек... бери келзен!..—деп барыня айдып турды.

— Келзег, Муму, келзег,—деп приживалка ийтти база кычырды.

Же Муму айландыра кунукчыл көрүп, жеринен кыймыктанбай отурды.

— Ого курсак беригер,—деп барыня айтты.—Бу ийттин тевегин! Барыняга да келбей отурганын. Неден коркыйт не?

— Ол слерге үренбеген,—деп приживалкалардын бирузи жобош үниле айтты.

Степан табакка сүт уруп экелеле, Мумунын алдына тургузып берди, же Муму сүтке жууктабай да, алдындагы ок чылап тырлажып, аяктанып отурды.

— Севин жаражынды!—деп барыня айдала, энчейип, ийтти сыймаарга колын ичкери эдерде, Муму бурулала, тиштерин ырсайтып ийди. Барыня колын түргөн жана тартты...

Тургузала тым боло берди. Муму, бурузын билген чилеп, араай кынзып ийди... Барыня кабагын жемире көрүп, туура басты. Ийт кеветийин кыймыктанып ийерде, ол коркыган.

— Ой, ой! О, кудай! Ийт слерди тудуп ийди бе?—деп приживалкалар кыйгырышты. (Муму жажына бир де кижини тутпаган.)

— Кедери эдигер мыны,—деп карыган барыня айтты.—Кандый жаман ийт эди! Чугулчызын онын!

Онын кийинvide мендебей бурулала, бойынын кабинетини жаар басып ийди. Приживалкалар көс кырынан көрүжеле, оны ээчий баргылаарла, ол кайра бурулала: „Бу не келедигер? Мен слерди кычырып турганым жок ине,“—деп айдала, жүре берди.

Приживалкалар колдорыла Степанга аайы-бажы жок жагып турды, Степан Мумуну туткан ла бойынча эезинин будынын жагына чачып ийди, жарым частын бажында туранын ичинде табыш жок, шык ла баады. Карыган барыня десе, күкүрттү булуттан да кату отурды.

Кезик аразында болор ло болбос немелер кижинин санаазын кубултып турганын саванарга да күч!

Энир киргенче барыня чугулданып, бир де кижиле куучындашпады да, көзөр дө ойнободы, түнде де токуналу

1956

Инв. 63744

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

уйуктабады. Ого өскө одеколон берген деп, жастыктан самын жытанып туру деп тапкан, кийим жуанатан эмегенди бар жок кийимдерин жыткаарткан, өскөртө айтса, сүрөөн жүрек-сиреп, чукулданып турган. Эртезижде Гаврилоны келетен өйүнөн бир час озо келзин деп алдыртты.

— Сен меге жартап айдып бер, — бистин чеденде бүгүн кандый ийт түниле урди? Мени онду уйуктап пады да! — деп, Гаврило жүрексип эжиктин бозогозын алтап кирерде ле, барыня сурады.

— Ийт... кандый ийт.., айса болзо, ол тили жок неменин ийди болор, — деп Гаврило бүдүнбей айтты.

— Та тили жок кижининг, та өскөзининг мен онызын бил-безим, же ол меге амыр уйку бербеген. Канча кире ийт азырайтан, мен алаң кайкайдым: бисте каруулчык ийт бар ине?

— Волчок бар ла.

— Же, база не керек, артык ийтти кайдатан? Олор журтта артык шакпырт ла эдер ине. Журтта баш билер кижин жок, онын учун ондый. Тили жок немеге ийт не керектү? Менин журтымда ийт тутсын деп ого жопти кем берген? Мен кече көзнөккө жууктап келеле көрзөм, ол садта мен розалар отургускан жерде, нени де экелип челдеп жадыры...

Барыня бир кезек унчукпай отурды.

— Бүгүн ле ол мында жок болзын... уктың ба?

— Угул турум.

— Бүгүн ле. Эмди бар. Менин жакарумды бүдүргенингни угарга сени бойым кычыарым.

Гаврило жүре берди.

Айылчылар отуратан кыпла барадала, не-неме аайлу-башту болзын деп, столдогы күзүннин алып, өскө столго тургузала, жаан табыштанбай бойынын суугуштын тумчугынды тумчугун тудуп, чимирип алала, алдындагы кыпка кирип келди. Бу кыпта көзнөккө коштой тактанын үстивде, жууда өлгөн жуучыл чылап, Степан уйуктап жатты, онын жылагаш буттары жуурканнын ордына жамынып жүрген сюртуктин алдынан көрүнип жатты. Дворецкий оны силкип ойгозоло, кандыйда жакару берерде, Степан карузына эстеп, каткырды. Дворецкий чыга берерде, Степан турала, кафтанын ла солук өдүгүн кийип алып, сенекке чыкты. Беш те минут өткөлөктө, одын жүктенген Герасим Мумувы ээчиткенче жетти. (Барыня уйуктайтан кыбына ла кабинедине жайгыда да от салдырып туратан.) Герасим эжикти ийиниле ийдип, жүктенчигин алганча турага кире берди, Муму десе оны сакып, артып калды. Степан эптү өйди тузаланып, куштын

балазын тепкен карчаа чылап, Мумуны тудуп алала, учураган ла унаачынын абразына отуруп, Охотный Рядты¹⁾ көс-төп жүрүп ийди. Ого жеткен ле бойынча ийт садып алар кижини таап алала, бежен акчага садып ийди, ийтке бир веделе кирези бууда тутсын деп, алган кижизине жакарып салды, бойи десе жаан удабай жанып ийди, айылына жетпей жүрүп, абрадан түжеле, чеденди эбире басып келеле, ажыра калып кирди: өткүште Герасим жолыгар болор деп коркуп, онойдо кылынды.

Онын коркугавы темей болды: Герасим айылда жок болгон. Ол турадан чыккан ла бойынча Мумуны жоксынды, Муму оны сагыбай качанда барбайтан. Герасим Мумуны бойынын тилеле кычырып, бедиреп жүгүргөн... бойынын туразынан көрөлө, өлөн салар жерден көрөлө, оромго чыгып, ары-бери жүгүрди... Ийт жылыып калды! Герасим учураган улуска зайы-бажы жок имдеп, жерден жарым аршин көрө бийик көргүзүп, колыла журап көргүзүп турды... Муму кайда барганын билбеген улус бажын жайкап турды, билгендери карузына каткырышып турды, дворецкий өнөттийин ле катурканып, унаачыларга кизиреди. Герасим десе айылдан чыгып, жүрө берди.

Бозом кирерде, Герасим ойто жетти. Онын күчи чыгып калганынан, баскан базыдыннан, тозындалган кийиминен көрзө, ол Москванын кабортозын керип басып келген деп бодогодый болды. Барский көзвөктөргө одоштой тура түжип, жети кире кижя турган кирвестени аяктап көрөлө, кайра бурулып: „Муму!“—деп ыныранды. Муму жок болды. Герасим жүрө берди. Турган улус оны ээчий көрүп турды, олардын бирүзи де күлүмзиренбеди де, бир сөс тө айтпады... Жилбиркек унаачы Антипка Герасим түниле онтоп конгон деп, эртезинде айдып турды.

Эртезинде Герасим кере түжине айылдан чыкпай жатты, онын учун сууга унаачы Потап барып келеле, сүрекей тарынды. Жакылта бүтти бе деп Гаврилодон барыня сурады. Эйе, бүткен деди. Эртегизинде эртен тура Герасим бойынын кыбынан чыгып, иштене берди. Түште келип курсактанып алала, бир де кижиге быяанын жетирбей, ойто жүрө берди. Бастыра тилжоктордын кунукчыл чырайынды чырайы эмди таш кеберлү боло берди. Түште барган бойы, жаан удабай ойто келеле, өлөнүнүн үстине жада берди. Аяс, айдын түн кирди. Уур тынып, ары-бери агданып жаткан Герасим оны

4) Охотный Ряд—Москвада оромнын ады.

кем де эдегинен тарткыштап турганын кеветийин сезип ийди, онын эди-каны жимрей берди, же бажын да көдүрбей, көзүн жумуп алды, же оны алдындагызынан тын тарткыштаарда, ол тура жүгүрди... онын алдында мойнында ыкталу Муму турды. Герасимдин үн чыкпас көксинен сүүнчилү чөйбө тарткан үн чыкты, ол Мумуну туткан ла бойынча кучактап алды, ийт десе анча-мынча болголокто Герасимдин бажы-көзүн, тумчугун, сагалын жалап ийди... Герасим бир кичинек саванып турала, өскө кижин көрбөй турганын билеле, өлгөн салар жерден түжүп, бойунун жаткан туразына келди. Ийт тегинен-тегин жылайбай, барынянын жакарузынын шылтуунда жылайганын Герасим алдында да сезип жүргөн, ийт барыняга кыйгастанганынан улам барыня ондүй жакару бергенин улус та ого имден айдып туратан. Герасим озо баштап ийдин калашла азыраган, эркелеген, онын кийининде ле ийдин кайда жажыратанын жер жарыганча шүүнгөн. Түште ийтти турага бектеп, каа-жаз барып көрүп жүрөр, түндө десе тышкары чыгарып турар деп, артуучында шүүп алды. Эжиктеги ийтти бойунун эски чекпени-ле бектейле, жер жарыярда ла бир ле неме болбогон чылап, алдындагыдый ок кунукчыл кеберин кубултай тышкары жүрди. Муму кынзып турала, бойунун мындагызын сестирер деп, онын санаазына да кирбеди: чындапта, узак ой өтпөди, Герасимдин ийди жедип келерде, ол оны бойунун туразына бектеп салганын улустар билип алды, та ого килегенинен, та оного коркуп турганынан, же Герасимдин жажытту эткен керегин билип алгандарын улус ого сестирбедилер. Дворецкий житкезин тырманала, колын жанып ийди. „Же, кудай бойы билзин! Айса болзо, барыняга кижин айтпас!“ Герасим бу күндө бар жок күчин салып, сүрекей кичеенип иштенип жүрди: чеденин ичин жалмайла, полисад-виктин кодырмавдарын ушта тартып, ойто тыныда кадап турды, онын кичеенип иштеп жүргенин барыня да ажарып көрди. Түште ийдин көрөгө Герасим бир эки катап барып жүрди; энирде уйуктаарга өлөңдү таскакка барбай, ийдиле кожо конды, бир эки час түндө ийдин алып, тышкары ару кейге чыкты. Узак басып жүрөле, ойто жанарга турарда, чеденин ары жанында табыш угулды. Муму кулактарын серидип, кейди жыткаарып, чеденге жууктап келеле, өткүн үниле үрди. Оңдо кандый да эзирик кижин ковул жаткан эмтир. Бу өйдө узак уйуктап болбой жаткан барыня жаныла карамтыгып бараткан болгон: ол ойинен өткүрө көп курсак жыгенинен узак уйуктап болбойтон. Ийт кеветийин

үрерде ол ойгонып келген, онын жүреги согулып, талымзырай берди. „Кыстар, кыстар!“—деп оңтоп айтты.— „Кыстар!“ Кыстар куду чыгып, онын жаткан кыбына кирип келдилер. „Ох, ох, олүп жадым!“—деп, колдорун бош салып, барыня айтты.—База ла ол ийт, база ла!.. Ох, докторго кижийигер. Олор мени өлтүрерге жадылар... База ла ийт! Ох!“—деп талымзырап, бажын кайра салып ийди. Докторго бардылар, жартап айтса айылдын эмчизине Харитонго бардылар. Бу доктордын ижи: жнмжак таманду өдүк кийер, тамырдын сокконун тудар, суткада он төрт час уйуктаар, барыняга эм ичирер—ол до. Эмчи келеле, күүдүрген жунла барывяны аластап ийди, барыня көзүн ачып ийерде, аңылу эмин стаканга уруп, мөнүн табакка тургузала, барыняга туда берди. Барыня стакандагы эмди алып ичеле, ийт амыр бербей туру деп, Гаврило онын айтканын бүдүрбей туру деп, бойнун салымына, оны карыган кижини, овчолоры таштап, өлөрүн ле сакчы, килебей тургандарына комудап жатты. Бу өйдө Муму база ла үрүп чыкты.

Герасим оны токтодып мокоп турды. „База ла... уксагар... база ла үрет“...—деп барыня айдала, бойы көзүн аңдандыра көрүп, жада берди. Эмчи жанында турган кыска нени де айдып ийерде, ол барып, Степанды ойгосты, онызы барып Гаврилоны ойгосты, Гаврило десе оңдобой, турадагы улусты ончозун ойгоссын деп жакарды.

Герасим кайра бололо, оңдо-мында күйген отторды көрүп ийеле, коомой неме болорун сезип, Мумуну туткан ла бойынча туразына бектенип алды. Анча-мынча болголокто беш кижини онын эжигин токулдатты, же эжик бектү болордо, токтой бердилер. Гаврило тыныжы бадышпай жүгүрүп келеле, таң атканча мында каруул турзын деп жакарала, бойы кыстар жаткан кып жаар жүгүрө берди. Ийт канайда да жедип келген, же ол эртен таң атса ла жок болор, барыня чугулданбай, амыразын деп айдарга, кожо чай, сахар, оңог до өскө курсакты уурдап турган кижизин—Любовь Любимовнаны барыняга ийе берди. Барыня бачым токунабагадый да болгон, же эмчи мендегенинен улам, он эки тамчынын ордына төртөн тамчы эм уруп берерде, лавровишневый эмнин күчи он беш минуттын бажында барывяны амыр-өнчү уйуктадып салды. Кугара берген Герасим ийдинин тумчугынан тудуп, орыннында жатты.

Эртезинде барыня орой турды. Гаврило Герасимнин козуланган кыбына калганчы табару эдерге белетенип, бойы десе барынянын уйкудан турала арбанып кизиреерин са-

кып турды. Же кизирт-арбыш болбоды. Төжөктө жаткан барыня приживалкалардын жаанын кычырып экелзин деп жакарды.

— Любовь Любимовна, — деп барыня жакык үнүлө эрмектевди (ол кезикте өскүс-жабыс, кыйналып жүргөн болуп булартып ийерин сүйтөн; оны угарга бастыра улуска сүрөөн эби жок болотон)— Любовь Любимовна, слер менин кыйналып жатканымды көрзөгөр, ийттин тыны барынянын амыр-энчүзинен баалу болгон бо? деп Гаврило Андреичке барып айдыгар. Мен овойып санавар күүним жок, барып келигер, менин көбркийим, меге килемкей болыгар, Гаврило Андреичке барып айдыгар, — деп бастыра жүрегинен айткандый кожып ийди.

Любовь Любимовна Гаврилонын жаткан кыбына келди. Олор не керегинде куучындашканы жарты жок, же жаан удабай көп тоолу улус Герасимвин туразын көстөп базып ийдилер: эн алдында, салкын жок то болзо, картузын бажына жаба тудуп Гаврило баратты, оныла коштой кулдар ла поварлар бараттылар: Дядя Хвост көзпөктөн көрүп, колдорыла ары-бери жанып, бараткан улусты башкарып турды; олордын кийининде көп сабазы оромног келген оок уулчактар жүзүн-жүүр оптонып бардылар. Турага киретен тапчы тепкиште бир каруулчык отурды; өкүзи агаштар тудунгылап, эжиктин жанында турдылар. Улус тепкишти өрө чыгып, тепкиште толо бердилер. Гаврило эжикти жудуруктап кыйгырды:

— Эжигин ач!

Ийттин үрген тувгак табыжы угулды.

— Ач, дедим!—деп база катап айтты.

— Э—э, Гаврило Андреич, ол үскер ине, угары да жок, — деп калганчы баскышта турган Степан айтты.

Овчозы каткырышты.

— Эмди канайдатан?—деп Гаврило айтты.

— Онын эжигинде үйт бар, слер оны агашла кыймыктатсаар, — деп Степан карузын берди.

Гаврило өнчейип көрди.

— Ол үйтти кандый да чекпенле бөктөп алтыр.

— Слер чекпенди ичи жаар ийде салып ийзегер.

Бу өйдө ийт үргени база такып угулды.

— Көрзөгөр, көрзөгөр, бойын бойы айдып берет, — деп турган улус айдыжала, каткырыжа берди.

Гаврило кулагынын кийинин тырмап ийди:

— Жок, карындаш, күүнүң бар болзо, чекпенди сен бойун ийде сал.

— Же, мени божодыгар! — деп Степан айтты.

Степан баскыштарга базыл, өрө чыгала, агашты алып, чекпенди туранын ичи жаар ийде салып тўжўреле, тежикте агашла булгап, „Чык, бери чык!“ деп айдып турды. Ол агашла база булгап турганча, кенетийин эжик ачыла берди, турган улус тепкишти төмөн ээжилеп тўшти. Овчозынан озо Гаврило тўшти. Дядя Хвост дезе, көзнөгүн жаап алды.

— Же, же, же, кирелен, күлүк...—деп Гаврило ырагынан кыйгырып турды.

Герасим эжиктин бозогозында кыймыктанбай турды. Улус тепкиштин жанында турды. Герасим колдорун мыкынданып алала, немецкий кафтан кийген улусты өрөртинен аяктап турды, крестьянский кызыл чамча кийип алган Герасим, ологго көрө, баатыр кептү көрүнип турды. Гаврило бир алтам ичкери басты.

— Токто, карындаш, сен тын кудурба,—деди.

Онын кийининде Герасимге, барына сенин ийдинди кыйалта жоктон берзин деп туру, бербес болзон, сеге коомой болор деп, имдеп турды.

Герасим оны лаптап көрөлө, ийдин көргүзүп, колдорун мойнына буу буулап турган эдип көргүзөтө, сурак сураган чылап, Гаврило жаар көрди.

— Эйе, эйе, эйе, кыйалта жок бууп өлтүрөр,—деп Гаврило бажын кекиди.

Герасим көзүн төмөн көрди, онын кийининде бажын силкип ийеле, база такып Муму жаар колун улап көргүсти; Муму куйругун жараштыра булгап, кулактарын элип-селип кыймыктадып, угуп турды, Герасим дезе ийдин база катап көргүзөтө, бойынын төжине јудуругыла согуп, Мумуну бойым өлтүрөрим деп имдеп көргүсти.

— Сен мекелеп ийерин,—деп Гаврило колдорун жагып көргүстө.

Герасим оны аяктап көрөлө күлүмзиренип, катап төжине јудуругыла соголо, эжигин жаап алды.

Овчозы үн де жок тургылап, удур-дедир көрүшкиледи.

— Бу не дегени? Ол бектенип алды ба?—деп Гаврило айтты.

— Слер оныла беришпегер, Гаврило Андреич, ол эдерим деген болзо, аланзу жок бүдүрүп салар. Бу жанынан ол биске түнөй эмес. Чын иемени чын деп айдар керек.

— Ондый, — деп ончолоры айдышты. — Онызы ондый.
Чын.

Дядя Хвост көзнөгүн ачала база „Чын“ деди.

— Же, не болорыа көрөрибис, ондый да болзо, каруулды албас. Эй, Ерошка! Сен неви эдерин! Агаштаг тудунып, мында отур, керде-марда не-не болзо, меге келерин! — деп куу чырайлу кижини көстөп, Гаврило айтты.

Ерошка агашты тудунып алала, калганчы баскышка отуруп алды. Бир кезек жалбиркеп турган улустаг ла уулчагаштардан өскө улус таркай берди, Гаврило айылына келеле, Любовь Любимовнаны керек бүткен деп, барыняга тил жетирзин деп жакарды, керде-марда керек болор бо деп элчиге жүрер кижини алдыртты. Барыня кол пладынын учын буулайла, одеколонног уруп, жытап, чыккыттарын жыжып алып, лавровишнёвый эмнин күчи чыккалакта база катап уйуктай берди.

Бу шакпырттын кийининде, бир час өткөлөктө, кичинек тураныг эжиги ачылып, Герасим көрүнип келди. Ол байрамда кийер кафтанын кийип, Мумуны ыктачакла буулайла, жединип алган чыкты. Ерошка туруп, жол берди. Герасим каалга жаар басты. Чеденнин ичинде турган уулчактар унчукпай, оны көстөриле үдештилер. Ол кайра да көрбөй, бөрүгүн каалгадан чыккан кийининде кийип алды. Оны кетеп көрзин деп, Гаврило ол ок Ерошканы ийди... Герасим ийдиле кожо аракы ичеген жерге киргенин Ерошка көрөлө, ойто чыгарын сакып отурды.

Трактирде иштеп турган улус Герасимнин имдегенин билетендер. Ол эттү көчө берзин деп айдала, колдорыла столго тайанып, отура берди. Муму онын жанында отургушка коштой отуруп, бойынын керсү көстөриле энчү көрүп отурды: онын бу жуукта ла тараган түгч мызылдап турды. Герасимге көчө экелин бердилер. Ол көчөгө калаштан оодуп, эдин ооктоп кезеле, табакты полго тургусты. Муму тумчугын тийгизип-тийгиспей көчөнү иче берди. Герасим оны узак көрүп отурды; эки көзинен жаш тоголонды: бир тамчызы ийттин маңдайына, экинчизи көчөгө түшти. Ол бойынын жүзин колдорыла жаап алды... Ларым тарелка көчөнү ичеле, Муму жаланып, туура басты. Герасим өрө туруп, көчө учун акказын төлөп береле, чыга берди. Оңдо иштеп турган улус онын кылыгын кайкап, ээчиде көрүп турды. Ерошка Герасимди көрөлө, толыктын ары жанына жажынып алды, Герасимди ийдиле жанынаг өткүрүп ийеле, ээчий басты.

Герасим Мумуны буудан божотпой, арайын баратты. Орómнын толыгына жеделе, бир кезек аланзып турала, Крымский кечүни көстөп, јаан алтап базып ийди. Жолой тура тудуп турган жерге киреле, эки кирпич колтыктанып алган чыкты. Крымский кечүден ары суунын жарадына барып, казыкка эки кемечек буулап салган жерге жеделе (ол оны ажындыра көрүп алган), Мумуны једингенче бир кемеге отурды. Кандый да аксак өбөгөн, огородтын толыгында турган жапаштан чыгала, ого нени де кыйгырды. Је Герасим карузына бажыла кекип ийеле, кайыктарла бар-јок күчиле әжерде, јүс кулаш жерге анча-мынча болбой једе берди. Карыган өбөгөн бир кезек турала, белин сол колыла, онын кийиншеде он колыла тырмап, жапажына кире берди.

Герасим кайыктарла тын әжип барарда, Москва туку кийиншеде артып калды. Сууны жакалай ак јалангар, огородтор, агаштар ла туралар көрүнип келди. Деревненин јыды жытана берди. Ол кайыктарын бош салып ийеле, кемени кечире салган агашта отурган Мумуга бажын јаба тудуп алган отурды. Герасим бойнын күчтү колдорын ийттин белине карчий салып отурадда, суу кемени ойто город јаар агызып апаратты. Герасим өрө туруп, армакчыла кирпичтерди буулайла, база бир учын тузак эдип јазайла, Мумуннын мойнына кийдирип берди, кару ийдин калганчы катап лаптап көрүп алды... Ийди оны бүдүмчүлү ајыктап, куйругын булгап, көрүп турды... Герасим кайра бурулала, көстөрив јумуп, колдорын божодып ийди... Сууга түжерде Мумуннын кынзыганын да, суунын табыжын да Герасим укпады. Ого тал табышту күн табыжы јок тундий болды; качан көзия ачып ийерде, онын алдында кичинек чакпандар түрүлип, кемеге табарып турды, жагысла онын ыраак кийининде, јаратка јуук суу түрүлип, тегериктери таркап турды.

Герасим көрүнбей ле барарда, Ерошка ойто келеле, көргөнни ончозын куучындап берди.

— Герасим иитти сууга таштап ийер. Эмди ижемчилү болыгар. Ол молјонгон болзо, бүдүрия салар,—деп Степан айтты.

Кере түживе Герасимди бир де кижн көрбөди. Ол айылына келип курсак јабеди. Энир кире берди, ончозы курсак ичерге јуулды, је Герасим јок болды.

— Бу Герасим кандый сәг башка кижн!—деп течпек прака шынырууш үниле айтты.—Ииттин учун кижн онойып кородоор бо? Кайкамчылу неме!

— Герасим мында болды ине!—деп аяктан каша сузуп, Степан айтты.

— Кайда? Качан?

— Онон бери эки час кире ой өтти. Мен ого каалганын жанында жолуккам, ол мынан чыгып бараткан. Мен ийт керегінде онон сураарга санангам, же ол сүрекей чугулду болгов. Буды-колыма оролбо деген чилеп, мени жолдон ийде салган: ого үзери сыртыма коркушту алакандаган: ой, оой!—деп Степан толголып, бойынын житкезин сыймады.— Э—э, онын колдору айдары жок күчтү колдор,—деп кожуп айтты.

Степаннын куучынына каткырыжала, курсак ичеле, уйуктаарга таркай бердилер.

Бу ок бйдө Т...й шосселе жүктенчиктү, агаи тайак тайанып алган жаан сынду кижн кайа да көрбөй, баратты. Ол кижн Герасим болгон. Ол кайа да көрбөй, бойынын журтйна, бойынын төрөл деревнезине једип аларга мендеп баратты. Муму көөркийди сууга салып ийеле, бойынын јаткан туразына келип, нек-сагын эски таарга мендей-шиндей сугул, жүктенип алала, жүре берген. Оны Москвага экелер тушта, јолды ол јакшы темдектеп көрүп алган; онын јаткан деревнези шоссе јолдон јирме беш ле беристе јерде болгон. Герасим суүнгенинен эмди бу јолло омок, јана баспай баратты. Омүрлери ачылып калган; көстөрин жаан ачып, ичкеери көрүп баратты. Оны төрөл јеринде узак јорык жүрген уулын карыган энеси сакып тургандый мендеди... јаны кирген јайгы энир тым да, јылу да болды; күн ажа берген жанында теңери өчөмик јаркындалып, оны ээчий карачкы койылып турды. Тун дезе күнчыгыжынан келетти. Бөдбө-лөрдүн табыжы јынгырап, талтарлар јарыжып эдип турдылар... Бу табыштарды Герасимнин угар аргазы јок болды; карануй јаландардан быжып турган јадаганвын јыды оны јаба согул, төрөл јеринен келген эзин онын јүзине эрке табарып, сагалында ла чачтарында ойноп турды; онын алдында айылы јаар бараткан јолды ла ајыктап көрүп баратты; теңеринин түбинде јаркындалып турган тоозы јок јылдыстарды көрүп, кара кула чылап, күчтү ле омок баратты; чыгып келеткен күннин кыскылтым-кубакај јаркыны ого табарарда, эрлү бүткен күлүктин ле Москванын ортозында одыс беш беристе јер артып калды...

Эки күннин бажында Герасим айылына јетти. Онын туразына солдаттын эмегенин јатырып койгон эмтир. Герасим кудайынын сүривин алдына туруп мүргүйле, староста-

га келди. Староста эн баштап кайкай берди, је өлөн ижи жаныла башталып жаткан, Герасим десе жакшы ишчи болгон, онын учура онын колына чалгыдан ол до тарыйын тутуруп бердилер,—ол темяккен аайынча өлөн чаап иштей берди, онын чалгыла талайып бир канча өлөндү жулдай согуп, жолды элбек эдип чапканын көргөн улустардын куйкабазы жимиреп турды...

Москвадагы улус Герасимдин жүрө бергенин онын качкан күнүнүн эртебинде ле билгендер. Онын жаткан туразын шиндеп көрөлө, Гаврилого айткандар. Ол келип көрөлө, Герасим эмесе кача берген ол эмесе бойунун тенок ийдиле кожо сууга түшкөн деп бододы. Полицияга тил жетиреле, барыяга айттылар. Барыя коркушту чугулданып, ыйлап турды, Герасимди тургузала тапсын деп жакарды, ийтти өлтүзүн деп мен жакарбаган деди, барыядан аай-базы жок арбыш жиген Гаврило керө түжине бажын жайкап „ой, ой!“ деп кимаренип, Дядя Хвост: „Же, болды!“ деп айтпаганча токтободы. Учур учунда Герасим деревнеге келген деп жетаруу келди. Барыя эмеш токунай берген, оны ойто алдыртарга шүүйгөн, онын кийинде ондүй күндүүзи жок кижиге меге керек жок деп жарлаган. Жаан удабай бойу да жада калды; онын журтында арткан улус Герасимди керексизден, олар азында эмегенде жүргөн өскө дө улусты жалданып иштеерге божодып ийгендер.

Герасим эмдиге ле жетире бойунун туразында жаныскан журтап жадыры, озогыдый ок су-кадык, төрт кижинин учур иштеп жүрөт, кылык-жанын, алдындагы ок чылап, кубулпаган. Москвадан келген кийинде үй улустарга да жууктабас болды, керек десе оларды көрөр дө күүви жок, журтында ийт те тутпайт. „Чындапта айтса, эмегени жок болгон—онын ок ырызы, ийт ого не керек!“—деп ээр улус куучындажат. „Онын журтына уурчыны албанла да экелип болбозун!“ Тили жок баатырдын күчи керегинде албаты жонун ортозында ондүй куучун жүрөт.

ХОРЬ ЛО КАЛИНЫЧ.

Болховский уездтен Жиздринский уездке јорык јүрген улус Орловский губерниянын јурт улустарынын ла Калуганын улустарынын аныду башка болгонна кайкап көрөт. Орловский губерниянын крепостной эр улустары кичивек сынду, коркок көгүстү, кузукчыл чырайлу, кижя јаар көрзө—алдынан өрө көрөр, аспак агаштан туткан коомой тураларда јуртагылайт, барщинага јүредилер; бир де немеле садыжып тургандары јок; јиген курсагы коомой, будына тарысканын терезинен өргөн өдүк кийип јүрер;—Калугада јадып, оброк төлөп турган крестьяндар карагай агаштан эткен тураларда јуртайт; узун коо сынду, чырайлары омок, улус јаар јалтанбай, чике көрөт, јүзи апагаш, ару; сарју, дөгөт садып јүргилейт, байрам кундерде сопок өдүк кийип јүргилейт. Орловский губерниянын деревнези (бис Орловский губерниянын кунчыгыш талалары керегинде куучындап турубыс) көп сабазында кыралап салган јаландардын ортозында, балкашту буунтыларлу јууканын јанында турат. Тоолу тал агаштардан ла бир-эки кайынан башка агаштарды эбиреде бир беристе кирези јуук јерден көрбөзин; чирик саламла јапкан туралар бирүзи бирүзине коштой тургылайт... Ого көрө Калужский деревнени эбиреде койу агаштар өзөт, төсло јапкан туралар бирүзи бирүзинен ыраак та, түс те тургылайт; тарыскадан өрүп эткен чедендери бек, бош јүрген чочколор кирер јер јок... Калужский губернияда анчы да кижиге јадарга јакшы. Орловский губерниядагы агаштар ла јыраалар бир беш јылдын бажында торт јок болуп калар, састу јерлер көрөргө дө јок, Калужский губернияда дезе агашту јерлер јүс беристе кирези јерлерге чөйлип барган, ондор беристе јерлерге састу јерлер чөйилген, бу јерлерде, күртүктер де сымдалар да бар, олыды јок иштемкей торлоо өлөннин ортозынан кенетийин учуп чыгып, анчыны да, ийтти де чочыдып турат.

Мен Жиздринский уездке андап јүреле, Калужский губернияда јуртаган оок помещик Полутыкинле таныштым,

ол андаарын сүүп турган, бойы жакшы кижн болгон. Чынын айтса, ондо бир кезек једикпестер де бар болгон: темдектезе, губерниядагы бастыра бай кыстарды кудалайган, је онын шүүлтезиле керек болбогондо, нөкөрлөрине, таныштарына бойынн ачу-коровн куучындап беретен, кыстардын ада-энелерине дезе бойынн садында өзүп турган кычкыл персиктерин сый эдип ийип туратан; ол бойынн сүүген кей куучынын катап-катап айдып турар јанду болгон, је ончо улус господин Полутыкинге күндүүлү де болзо, онын айткан куучынына бир де кижн каткырбайган; Аким Нахимовтын сочиневезин ле Пивна деп повестьти мактап туратан; онын тили чокол болгон, бойынн ийдин Астроном деп айдатан; айылында дезе французский кухня эдип алган, онын поварынын шүүлтезиле болзо, бу кухнянын јажытту учуры—аш-курсактын амтаын сан башка эдеринде болгон: эттен эткен курсагынан балыктын јыды јытанатан, балыктан эткен курсагынан—мешкелер, макароннон аскан курсагынан—таары јытанатан; је ондый да болзо, бир де морковты сан башка кеберлү эдип кеспегенче аскан курсагына салбайган. Бу бир кезек једикпестерди немеге бодобозо, г-н Полутыкин сүреен жакшы кижн.

Танышкан ла күн г-н Полутыкин мени айылына конорго кычырды.

— Менин јуртыма јетире беш беристе кирези болор, јойу барарга күч, озо баштап Хорьго киреликтер,—деп айтты (кычыраачы меге онын чоколдогонн көргүспеске јөп берзин).

— Хорь дегенигер не кижн болор?

— Менин крепостной кижим... Ол мында ыраак эмес јуртап јат.

Бис Хорьдын јуртына келдибис. Агаштын ортозында, арулап, кыралап салган ак јерде Хорьдын јурты турды. Карагай агаштан чертип эткен тураларды бийик чедевле колбоштыра чедендеген јурт болды; туранн јанында чичкечек столмолорлу таскак турды. Бис таскактын алдына кирдибис. Јирме јашка једе берген, бийик сынду, јараш чырайлу, јнит уул биске удур чыкты.

— А—а, Федя! Хорь үйде бе?—деп, г-н Полутыкин онов сурады.

— Үйде јок. Хорь городко барган. Слерге абра јегип берерге керек эмеш пе?—деп кардый ак тиштерин көргүзип күлүмзиренеле, јнит уул карузын берди.

— Абра керек, карындаш. Биске квас экелип бер.

Бис турага кирип келдибис. Туранын стенелеринде бир де суздальский журуктар жок, ару болды; толыкта, мөнүнле сырлаган кудайдын сүринин алдында, лампада илип койгон турды; липа агаштан эткен стол кажайта јунуп койгон турды; тоормоштордын ла көзнөктин јаактарынын јиктеринде кара ла ак таракандар да јүгүргени билдирбеди. Јаан удабай, ак кружкага јакшынак квас уруп алган, буудайдын калажын ла агаш айкака оннон ажыра тузаган огурчын салып тудунын алган уул једип келди. Экелген аш-курсагын столдын үстине салала, бойы эжиктин јаагына јөлөнип, бисти күлүмзиренип ајыктап турды. Бис аш-курсакты јип божогологыста, сенектин јанында абранын табыжы угулды. Бис турадан чыктыбис. Бијыраш чачту, кызыл марал чырайлу он беш јашка јеткен јараш уулчак-унаачы абрага отуруп, семис өлө айгырдын боожозын јук арайдан ла тудуп отурды. Бойы бойлорына ла Федяга јүзүндөш бийик сынду алты уул, абраны айландыра турган эмтир. — „Хорьдын уулдары!“ деп г-н Полутыкин темдектеп айтты. „Басты-разы Хорьлор.“ деп бисти ээчий сенекке чыккан Федя айтты: „Көдүрөзи мында эмес, Потап агаш аразында, Сидор карыган Хорьло кожо городко барган... Чеберленип бар, Вася, түргөн јетирерин, баринди тартып баратканынды ундуба. Ойдык јерлерге ајыктанарын: улустын ичи-кардын чайбалттын, абранды сындырдын!“ деп бисти ээчий чыккан Федя айдарда, өскө Хорьлор каткырып турдылар. „Астрономды абрага отургузыгар!“ деп г-н Полутыкин јардак үниле айтты. Айткан сөсти јарадып, Федя ијтти өрө көдүреле, абрага отургусты. Вася аттын боожозын бош салып ијди. Бис јортып ијдибис. „Бу менин конторам“, деп г-н Полутыкин кичинек јабызак турачакты көргүзип айтты, — „түжүп көрөдигер эмеш пе?“ „Ондо эмди контора јок, је ондый да болзо, көрүп барар керек,“ деп абрадан түжүп айтты. Контора болгов тура эки кып тура эмтир, эмди ээн туруп калтыр. Бир көзи калайлу каруулчык карыган өбөгөн јүгүрип келди. — „Эзен Миняич, суу бар ба?“ — деп г-н Полутыкин сурады. Каруулчык барып суулу болуштоп ло эки стакав тудуванча келди. „Амзап көрзөгөр, бу менин кара суумнын јакшынак суузы“ — деп меге Полутыкин айтты. Бис бир стакаянан суу ичтибис, карыган өбөгөн биске јабыс энчейип бажырып турды. — „Је, эмди атанза да кем јок,“ деп менин јаны најым айтты. „Мен бу конторада Алдилуев којойымга төрт кыра (десятина) агаш саткам. Агаш учун јаан баа алгам,“ — деп айтты. — Онун кийи-

нинде бис абрага отурала, жарым частын бажында помещик-
тин журтына једип келдибис.

— Хорь слердин өскө улустарардан ненин учун башка
јадып јат, слер меге айдып беригер?—деп мен энәрде,
ажанып отурала, Полутыкиннен сурадым.

— Ол керсү кизи эмей, керектин башталганы да мын-
дый болгон. Јирме беш жыл мынан озо онын туразы куйуп
калган, ол менин јада калган адама келеле, мынайда айт-
кан: Николай Кузьмич, слердин агаштарыгардын ортозында,
сас јерде журт эдип аларга јер беригер, мен јаан оброк тө
төлбөрим, деп айткан.—Јуртты сен ненин учун саска туда-
тап?—деп сураарда:—Куйним ондый, өрөкөн, слер мени өс-
кө ишке тутпагар, канча ла кирези оброк салзагар ончо-
зын төлбөрим,—деген.—Јылы бежен салковой болзын! Је,
алым јоктог төлбөрин! Барып журта!—деп адам айткан. Ол
ло өйдөн бери састу јерде журтай берди. Овог ло бери
оны Хорь деп чололоп адап салган.

— Ол ондо байыды ба?—деп мен сурадым.

— Байый берген. Ол эмди меге јүс салковой оброк тө-
лөп јат, мен ого база да кожор болорым деп бодоп турум.
Меге бойыннын учун акча төлөп береле, менен айрылып,
јайым јат!—деп мен ого көп катап айткам... Менде берер
неме јок деп, акча јок деп айдат... Мен оны билерим,
ондо јок болбой кайсын!..

Эртезинде чайлап алала, бис андаарга атандыбыз. Де-
ревнени өдүп бараадала г-н Полутыкин жабызак туранын
јанына аттарды токтотсыя деп айдала: „Калиныч!“—деп
кыйгырып ийди.—„Эмдиле, өрөкөн, эмдиле келерим, өдү-
гимди буулап јадым,—деп айтканы биске угулды.—Бис араай
јортып ийдибис; деревненин учында бяске бийик сынду,
бажы танкак, төртөн јашка једе берген, каткак кизи једи-
жип келди. Бу Калиныч деп кизи болды. Онын анда-мын-
да селбиктү, эрү чырайын мен көрөримде ле менин куйни-
ме јарды. Калиныч куйнүн ле сайын баринле кожо андап
јүргенде, онын каптыргазын, кезикте онын мылтыгын да
алып јүретен, (мен оны кийининде билип алгам) куштар
кайда отуратанын айдып беретен, сууга да барып келетен,
јилек те терип, јапаш та јазайтан, абралу атка да барып
келетен, ол јогына г-н Полутыкин бир де алтам баспас бол-
гон. Калиныч керсү бүткен кизи болгон, эбиреде ајыктап,
кунукпай, арайын кожондоп јүретен, эрмеги чала каны-
рууш, куучын айтканда, чанкыр көстөрүн сыкыйтып, теке
сагалын сыймынып турар јанду кизи болгон. Базыды тұр-

ген эмес те болзо, чичке тайагын тайанып, јаан алтап базып жүретен. Кере тужияе ол менле көп катап куучындажып жарамзыбай меге болужып жүрген, је барияди дезде, кичү баланы кичесген чилеп, көзин де албай көстөп жүрди. Тал түште изүге чыдабай, көлөткө Јер бедиреристе, ол бисти агаш аразындагы пасеказына баштап экелди. Калиныч кичинек туранын эжигин ачып ийерде онын ичинде тутамдап буулайла илип койгон жыды жараш өлөн көп болды. Ол бисти јаны чапкан өлөннин үстине јатсын деп айдала, бойы сеткалу таарды бажына кийип, бычак, аяк ла отту турун тудувып алала мёд кезип аларга барды. Бис јылу мёдти јип, кара суудан экелген суудан ичеле. уйуктай бердибис.—Кенетийин соккон салкын мени ойгозып ийди.. Мен көзимди ачып ийеримде, Калиныч эжактин бозогозында отуруп, агаштан калбак јонуп отурганы көрүнди. Онын ачык жарык чырайын мен јилбиркеп көрүп јаттым. Г-н Полутыкин база ойгонып келди. Бис ойгонып та келеле, өлөннөн турбай узак јаттыбыс. Јойу базыттын ла терен уйкунын кийивинде өлөннин үстивде јатканда эди-канын амырап, жүзүн изип, јумган көстөрүн ачылбай турат. Учы-учинда јаткан өлөннөн туруп, энирге јетире базып жүрдибис. Энирде курак ичип отурала мен база ла Хорь ла Калиныч керегинде куучын баштаам. „Калиныч—сүреен јакшы кичи.—деп г-н Полутыкин айтты. Бойы иштемекей де уккур да кичи. Је айыл-јуртын онжидип болбойт: мен ого аршамык эдип турум, күнүн ле сайын менле кожо андап жүрет.. Слер бойгар да бодозогор,—онын јурт тудар айы да јок“ —Мен онын онойдо айтканына јөпсиндим, онын кийининде бис уйуктаарга јаттыбыс.

Эртезинде г-н Полутыкин бойынын айылдажы—Пичуковло јаргылажарга городко барды. Пичуков айылдажы Полутыкиннин јерин сүрүп алала, сүрген јерге онын крепостной крестьянказын чыбыктаган. Мен јаныскан андап жүреле, энир кире берерде, Хорьдын јуртына келдим. Тас башту, патпавак сынду, таларкак, чыдым кеберлү Хорь өбөгөн эжактин бозогозында мени уткуп турды. Хорьды мен сүрекей јилбиркеп көрдим. Онын чырайын көрөримде, Сократка жүзүндеш болды: ондый ок јаан, болчок мандайлу, кичинек көстү, кертеш тумчукту кичи эмтир. Бис турага кожо кирип келдибис. Ол ок Федя меге сүт ле кара калаш экелип берди. Хорь отургушка отурала, быыраш сагалын араай сыймап, менле куучындажып отурды. Ол бойынын кемин билип турганы онын төп эрмек-куучынын, токуна-

лу базыдынан ла азу сагалы өткүрө каз-жаа күлүмзиренип турганынан билдирет.

Бис оныла кыра иш керегинде, аштын түжүми ле крестьяндардын жадыны керегинде куучындаштыбыс. Ол менин айтканымла жөпсинип тургандый болды; же мен бойымнын айтканымнан кемзинип, жастыра айтканымды билип отурдым.

Куучынын аайы жарты жок, сан башка болуп турды. Хорь, байла, чеберленип турган болбой: кезик аразында эрмекти жарт айтпай отурган. Бистин кыска куучыныбыс бу:

— Менин айтканымды уксан, Хорь, сен бойыгынын учун баринге акчанды төлөп береле, оной айрылып, алдынан не жатпайдын?—деп мен сурадым.

— Мен не керек оной айрылып, алдынан жадатам? Мен бойымнын баринимди де, төлөйтөн оброгымды да билерим... бистин барин жакшы кижини.

— Алдынан, жайым жаткавы кандый да болзо, жакшы ине,—деп мен темдектетим.

Хорь мен жаар көзүн кыйа көрди.

— Онызы ондыйла,—деп карузын берди.

— Ондый болордо сен оной не айрылбайдын?

Хорь бажын жайкады:

— Ээ, өркөн, мен жайымга чыгарга баринге неле төлөйтөм?

— Же, болды, апшыйак...

— Эйне, Хорь жайым кижини болбой кайсын,—сагалы жок ло улус Хорьго баш болуп турган ине,—деп бойы-бойыла куучындашкан чылап, эрмектенип отурды.

— Сен сагалын кырып салган.

— Сагалда не бай бар? Сагал—өлгөн ине: кезип те са-ларга күч эмес.

— Же, ондый болордо, не буудак болды?

— Хорь којойым болотон жат; којойымдардын жадыны база жакшы, озор база сагалду улус ине.

— Којойым болгонунда не жаман бар, сен бойын база садыжып жүретен эмезин бе?—деп мен сурадым.

— Саржу ла дөгөттү бир кичинектен садып турбай база... Слерге ат жегип экелер керек эмеш пе, өркөн?

„Артык сөс айтпас та, сүмелү де кижини эмтирин,“—деп мен савандым.—Абра меге керек жок; мен эртен слердин журтыгарды эбиреде агаштын аразына барып келейин деп савангам, эмди сен божоткодый болзон, мен сенин өлгөн

салатан сарайына конуп аларым,—деп мен карузын бердим.

— Коноор, коноор. Сарайда уйуктаарга амыр болот эмеш пе? Слерге простынь ла жастык берзин деп, мен улустарга айдайын.—Эй, кадыттар! Бери келигер!..—деп, өрө туруп, кыйгырды. Федя сен эмегендерле кожо кел. Кадыттар тенек улус ине.

Он беш минут өткөн кийивинде Федя жарыткыш туду-вып алала, мени сарайга жетире удежив салды. Мен жыды жайылып турган өлөнгө жада береримде, менин ийдим буттарымын жанында жадып алды; Федя меге жакшы коныгар деди, эжик чыкырап, жабыла берди. Мен уйуктап болбой узак жаттым. Эжиктин жанына уй жууктап келеле, бир, эки катап жыт алынды; жанымда жаткан ийт ыркыранды; чочко коркулдап өтти; кайда да жуугында ат өлөн чайнап, бышкырып турды... учу-учында мен үргүлей бердим.

Тан алдында мени Федя ойгозып ийди. Бу шулмус уул меге сүрекей жараган; оны карыган Хорь да тын сүүп тууры деп мен билгем. Олор экилези бойы бойлорыла чугул жогынан кокырлажып турдылар. Карыган Хорь мени уткуп, удурал келди. Та мен онын журтында конгонымнан, та база кандый өскө керек болгонунан, ол меге кечегизинен кару болды.

— Самовар белен, барып чай ичели,—деп күлүмзиренип айтты.

Бис столдын жанына отурдыбыс. Онын келиндеринин бирүзи, жаан сынду уй кижини, бир горшок сүт экелди. Онын уулдары ээчий-теечий турага кирип келдилер.— „Слердин айылдын уулдары кандый жаан!“—деп мен апшыйакка айттым.

— Э-э, менде ле менин карыган эмегенимде комудал жок ошкош,—деп кичинекей болчок сахардан тиштеп отура-ла, айтты.

— Ончозы слерле кожо журтап жат па?—деп мен сурадым.

— Ончозы, бойлорынын ла күүвиле кожо журтап жадылар.

— Уулдарын көдүрөзи айылду ба?

— Жаныс туку турган монустыг кижини алар күүни жок,—деп эжиктин жаагына жөлөнип алган Федяны көргүзүп, адазы айтты. Васянын жажы жеткелек, эмеш сагып та алза кем жок.

— Мен кижини не алайын. Меге бойдон до жүрөргө

коомой эмес. Эмеген меге не керек? Оны керижерге алатан ба?—деп Федя жаратпай айтты.

— Же, же, мен сени билерим! мөнүн жүстүк кийип жүредин ине ...Сен помещиктин айылында жүргөн кыстарла сертежип жүредин... „Токтозоор бу кандый уйалбас улус!“—деп помещиктин айыл ичинде иштеп турган кыстарды шоодып, Хорь ошон ары айтты.—Кирлү иш тутпас күлүкти сени мен билерим!

— Кижин алганьда не жакшы бар?

— Эмегея—иштеер кижин. Эмеген—эр кижинин кулы,—деп Хорь тагаркап айтты.

— Меге иштеер кижин не керек?

— Слер өскө улустын күчин кыскапбай иштедерге сүрекей сүүп турганыгарды мен билерим.

— Же ондый болзо, меге тургузала кижин алып бер. Не? Не увчукпай бардыгар?

— Болды, болды, кокыр жетти. Бис бойыстын куучыныбысла баринге амыр бербей турубыс. Кижин алып беретени кайда барзын... Слер чукулданбагар, өрөкөн, арайла жиит, жакы жетпеген, ого санаа-укаа да жетире киргелек ине.

Федя бажын жайкады...

— Хорь үйде бе?—деп таныш үн угулды, бойынын назызына, Хорьго, сабагына үспей жууп алган жилек тудунганча Калиныч турага кирип келди. Карыган Хорь оны күндүлү уткуды. Мен Калинычты сүрекей кайкап көрдим: онын ондый күндү болгонын мен качанда сананбагам деп мен чынын айдадым.

Мен бу күнде андап төрт час сондойло бардым, мынын кийининде Хорьдын айылына база үч күн өткүрдим. Мени жангы таныштарым сүрекей жылбиркедип турды. Олор ненинде учун меге бүдүнип менен бир де кемзинбей куучындажып турды. Олордын куучындарын жарадып, жылбиркеп угуп турдым. Эки нөкөр бирүзи бирүзине бир де түней эмес болды Хорь кандый ла керекти ондоор кижин, иш те жанынан жакшы билер, ишти башкараарын да айлап турар, бойы керсү де; Калинычтын будына кийгени талдын терезинен өргөн өдүк, керектин аайын ондобос, улустын ла сагыжыла жүрер. Хорь айыл-журт тудуп, эмеш акча да жууп алган, баринле база өскө дө жамылуларла эптү жаткан; Калиныч талдын терезинен өргөн өдүктү, жүкле курсагынала жүргөн. Хорь бир саваалу, уккур жаан билелү болуп алган; Калиныч бир тушта база айылду болгон, эмегенинен коркуп жүретен, бала олордо жок болгон. Г-н Полутыкинди Хорь

өткүрө көрөтөн; Калиныч бойынын господинна жалынып жүрөтөн. Хорь Калинычтын адаанын алып туратан; Калиныч Хорьды сүүп, күндүлөп жүрөтөн. Хорь көп куучынданбас, бойы ла шүүүйп, кагкырып туратан; Калиныч, фабричный кижичилея, кородоп кожондобой до турган болзо, же бар жок сагыжын чыгарга куучындап беретен. Же, Калиныч кезик терде Хорьдон көп билетенин Хорь бойы да жажырбайтан; темдектезе: Калиныч кан токтодорын билер, коркыган кижини де эмдеер, жүүлгөн кижинин сагыжын кийдирерге билер, кына да чыгарарын билер кижичилея болгон; адару да тударга колы женил болгон. Мен мында тужында, Хорь оны жаңы садып алган атты кажаганга кийдирзин деп сураарда, ондый немелерге бир де бүтпей турган Хорьдын сурагын Калиныч акту санаазыла бүдүргөн. Калиныч природага жуук кижичилея болгон; Хорь десе обществого ло улуска жуук болгон; Калиныч керектин чынына, төгүннин жартына чыгарга сүүбейтен; уккан ла немелерди ончозын чыгага бодойтон; Хорь жадын-жүрүмди бийиктен көрөтөн. Онын көрөгөнү де, билени де көп болгон, мен де ошон көп немелерге үренип алдым. Темдектеп айтса: кажыла жылда, өлөн чабатан өйдөн озо, деревнеге кайкап көргөдөй абралу кижичилея келетен. Бу абрада отурган чекпен тонду кижичилея чалгылар садып жүрөп. Бир салковий жирме беш акчаны оок акчала; бүдүн жарым салковийды чаазын акчала алат; бир салковийдон үч салковийго жетире сого бүдет. Улус чалыларды ошон сого алатандар. Эки-үч неделе өткөн кийинде келип, алымын некейтен. Сула кезилген өйдө алымдарын төлөөр арга улуста бар, койоймла кожо кабакка барып, алымдарын төлөп беретен. Кезик помещиктер чалгыларды бойлоры акчазын берип садып алала, ол ок баага улуска сого беретен; бу керек улуска жарабай, кезиктери кунуга да беретен: ненин учун десе, чалгыны чертип, табыжын да угарга, колло тудуп эбирин көрөргө, „сенин чалгын жажык эмес пе?—деп сураарга жарабас болгон.—Серптер сатканда база ондый ок болотон. Же, бу керекке үй улус кирижетен, кезик аразында үй улустын шууганы садучынын күүнине тейгенде, үй улус бойынын ок керегинде токтодоп алатандар. Үй улус мыдый керекте анчадала тын кыйналатандар. Чаазын өдөр фабрикаларга материалдар белетеер улус эски-саккы кийим жуурга улус жалдап аладылар, кезик уездтерде олорды „кан-кереде“ деп чололоп адагылайт. Бу „кан-кеределер“ бойынын койоймынан эки жүс салковий чаазын акча алала, алу бедн-

реп баратан. Бу кижн кеен куштын адын да аданган болзо, ак сагыжыла иштенбейт: ондый „кав-кереде“ кавдый-ла эп аргала сүмеленет. Ол бойнын абразын деревенин жанында жыраанын ортозында артызала, бойн кижн кбрбс жерле, челен-кажаганнын ортозыла, ол эмезе деревенин ичнле, солын кижн чнлеп, базып жүрет. Уй улус онын келгенин та канайып та сезип ийеле, ого удур барат. Мендеп-шиндеп саду бүдет. Тоолу ла јес жарым акчалар учун, уй улус эски-саскы бөстөрдөн болгой, обөгөнннн ле бойнын чамчазын да садып ийетендер. Калганчы өйлөрдө уй улус армакчы өдерге белетеген кендирин де бойнаг уурлап садарынаг жаан туза тапкандар. Је эр улус „кав-кереде“ кереганде суруу угулза ла онон коруланар эп-сүмезн база тапкандар. Чындап та айтпаза, коронду эмес пе? Кендирди садары—эр улустын кереги, је олар кендирди городто садып турган эмес, (городко бойн барып садыжар керек) бого келип садыжып жүрген садучыларга садып турат. Ондай садучылар бескези јогына шылтактанып, бир пудта төртөн тутам кендир деп бодогылайт—слер орус кижннн тутамын билеригер ине, ол бар јок кучнле „кујүренип“ туткан тушта тутамы анчалала жаан. Мындай куучындарды мен, деревнеде „јуртабзган кижн“ онойдо чөкөгөнчө лө угуп алдым. Хорь көп керектерди куучындабаган, ол бойн көп керектерди менен сурап угуп турган. Менин гран ары жанына барып жүргенимди угала тамла јилбиркеј берген... Калиныч та онон артпай турды; је Калиныч природа керегинде, туулардын кебери, учар суулар ла жаан городтор керегинде, кайкамчылу туралар керегинде јилбиркеј турды; Хорь дезе государственный ла административный сурактар керегинде јилбиркеј угат. Ол ончо немелердин учурын улай телей сурап угуп турды: „Олордо јадын бистн јадындый ба, айса башка ба?.. Кандый учурлу болгоннн айдып беригер, өрөкөн?“—„Э-э, кудай, сенин табын!“—деп менин куучынымды угуп, Калиныч айдып отурды; Хорь унчукпай отурып, каа-жаа кабагын јемнре кбрүп, „бу бисте јарабас эди, бу мынызы јакшы—керек айлуу болор эди“ деп темдектеп турды. Онын сурактарын бастыразын тоолоп болбоzyn, ого үзгери олорды тоолоор до кереги јок; бу куучындардан мен мындай шуүлтелу арттым, шуүлтелердин учуры мындай: Петр Великий орус кижн болгон, анчалала бойнын өткен өскөртүлериле орус кижн болгон. Орус кижн бойнын ийдезин ле кучине айдары јок бүдүп турар, ол кезик аразында бойнын да кы-

лык-јагын кубултарынан јана баспас: ол бойыннн өткөн јүрүмиле көп соодошпой, келер јүрүм јаар чике көрөт. Јакшы неме—ого јарап турар, керсү шүүлтени ол сагышка алынар. Онын ачык-јарык шүүлтени немецкий шүүлтени электеп турат; Хорьдын айтканыла болзо, немецкий албаты јилбиртек, олордог нек-сакка үренерге де керек. Хорь бойы баш билинип ле јайым јатканы учун менле көп керектер кергинде куучындашты, өскөлөринен көжүрле де сөс айттырып болбозын, теерменниг тажыла да теермендеп чыгарып болбозын! деп улус айдыжат. Јүрүм-јадыннын айалгазын ол чике билип алган. Мен Хорьло куучындажала, орус крепостной крестьянинниг чүми јок, керсү куучынын баштапкы ла катап уктым. Онын көрүп укканы көп болгон, је бичик кычырып билбейтен, Калиныч дезе бичикчи болгон. — „Бу монуска бичик јараган, онын адарулары да өлбөй өзөт,“ — деп Хорь айтты. „Балдарынды бичикке үредип алдын ба?“ — Хорь унчукпады. — „Федя билер.“ — „Өскөлори билер бе?“ „Олоры бичик билбес.“ — „Невиң учун?“ — Карыган апшыйак унчукпады, каруузынын ордына куучынын өскөртип ийди. Ол сагышту да кижн болзо, байланарына ла өскө дө кереги јок немелерге бүдүп турганын темдектеп айдар керек. Уй улустарды јаман көрөтөн, јакшы кууви тутканда оларды электеп, кыйнап туратан. Онын карыган эмегени, кере тўжине печкеден тўшпей арбанып, кимиренип јадатан, уулдары онын эрмегин керекснбейтен; келиндери дезе кудајла коркудып, колыва тудуп алган. Орус кожондо кайын эвези тегин кожондогон эмес: „Сен менин уулым, јуртты канайып тударың! Јаш эмегенди сокпосто, кандый эр болорың!“ Мен бир катап келиндердин адаанын алып, Хорьго айдарымда, „бу болор болбос керекке кирижерге, слер канайып јалкурбайдыгар, кадыттар өөркөшкөйлө... Олордын ортозына кирзен там барар, ого киришпезе амыр эмей,“ — деп карузын берди. Кезик аразында чугулчы эмеген печкеден тўжүп, айылдын јавында базып јүргөн ийтти: „бери кел ийдичек!“ — деп кычырып алала, корчок белине күлкүле согуп туратан, ол эмезе таскактын алдына туруп алала, ары-бери өткөн улусты айткылап туратан. Бойыннн өбөгөвинен дезе кут јок коркыйтав, онын айтканын угуп, бойыннн печкезие чыгып јада беретен. Г-н Полутыкин керегинде куучын бололо, Хорь ло Калинычтын ортозында былааш башталганда, кижн јилбиркеп угар. — „Сен ого беришпе, Хорь“, — деп Калиныч айдатан. — „Ол сего сопок өдүк не көктөдиң бербейт,“ — деп Хорь айдатан. — „Сопок меге не

керек?.. Мен крепостной киж ине? Менде не бай бар..“ — „Мен база сендий ок, же, мени көрзөн“... Хорь мынайып айдала, бойы мамонттын терезивен көктөгөн өдүгин өрө көдүрип көргүсти.— „Эх, сен бистий киж и эмес!“—деп Калиныч карузын берди.— „Тон болбосто өргөн өдүкке акча беретен болзо кайдар: сен кандый да болзо, оныла кожо андап та жүредин ине, бир күн басканы бир өдүк болбос по“.— „Ол меге өдүктин акказын берип жат“.— „Өткөн жылда, ол меге он акча сыйлап берген“,—деп айдала Калиныч туура көрди, Хорь десе кайра ажып каткырганына тегин де кичинек көстөри жумула берди.

Калиныч балалайка согуп кожондогондо Хорь онын кожонун тындап отурала, бажын туура салып чичке үниле жөмөжип туратан. Онын сүүгени: „Салымым, менин салымым!“—деп кожон болгон. „Сен не кунугып турун?—деп бу ойди тузаланып Федя адазыла кокурлажып турды. Хорь бу куучывды аярыбай, колдорун жаактарына тайанып, салымына комудап отурды... Мынан озо онон иштемей, онон кашуун киж и жок болгон: амыр жоктош кандый ла иштерди эдетен—абразын жазаар, чедендерин тудар, аттын жепселин шиндеп көрүп туратан. Ару-чек жадарын тын кичебейтен, менин темдектеп айтканыма, тураны жаткадый эдип жазаар керек,“—деп каруузын беретен.

— Калинычтын пасеказында кандый ару, көрзөн, —деп мен айттым.

— Оңдо ару эмес болзо, адарулар да турары жок, өрөкөй, —деп үшкүрип айтты.

Ол бир катап менен: „Сенде бойыннын айыл-журтын бар ба?—деп сурады.— „Бар“.— „Мынан ыраак па?“— „Жүс беристе болор“.— „Сен бойыннын журтында жүредин бе?“— „Бойыннын журтымда журтап жадырым.“— „Айса көп сабазында мылтыкту соодоп жүредин бе?“— „Жартын айтса, овдый“.— „Онойып жүргени жакшы, өрөкөн, күүнин жеткенче күртүктөп ал, старосталарды жаантайын солуп жүр“.

Төртинчи күнде эниргеери г-н Полутыкин меге элчи ийе берген. Карыган апшыйакла айрылыжар күүним жок болгон. „Же, жакшы болзын, Хорь, жакшы жүр, жакшы болзын, Федя?“—деп олорло жакшылажала, абрага Калинычла коштой отурып алдым...— „Жакшы болзын өрөкөн, бисти ундубагар,“—дешти. Бис атанып бардыбыс. Тенери жагыла кызарып турды. Айса тенерини көрүп турала: „Эртен жакшы күн болор“—деп айттым.— „Жок жагмыр болор, көрзөгөр, суугуштар сууда эжинип жүргилери, өлөн тын жытават,—

деп Калиныч удура айтты. Бис жыраалар ортозыла келет-тибис. Калиныч кызарып турган тегерини ширтеп, арайы-ван кожондоды...

Эртезинде мен г-н Полутыкиннин күндүүүлү журтынан жү-ре бердим.

БЕЖИН ЖАЛАН

Июль айдын сүрекей жакшы күни болды, мындый күндөр айас узак турганда болотон. Тан адардан ала тенери айас, тагдак өрттй кызыл эмес кубакай болды. Күннин жаркыны күйгек тужындагыдй кызу эмес, жокон алдындагыдй кызыл күрен эмес, ойивде жаркынду—жараш жаркынын жайып, чичке узун булуттын алдынан көдүрилип келеле, онын кыскалтым тумянына чөнүп турат. Чөйбөк булуттын жука кыры таптаган мөнгүндй мызылдай берет... Күн база катап көрүнүп, жаркынын төгүп ийди.—жаркынду жаан күн менгебей, сүүнчилү бийиктеп турат. Күн тал түшке жедерде, куйузы апагаш жаркынду, алтын-боро өндү, бийик-бийик булуттар тенериде көптөй берет. Ары бери жылышпай, жагыс жерде турган булуттарды көрөр болзо, түби жок терен, учу-куйузы жок жайылып барган суунун чанкыр толкуларына жуулып, анда-мында чачылып калган булуттардан теперинин куйузы жаар булуттар койылып, олордын ортозынан чанкыр тенери көрүнбей барат; бу булуттар бойлорун да тенеридй ак чанкыр боло берет: олорды өткүрө жылу жаркын өдүп турат. Эбиреде тенеринин өни кере түжине кубулбай, кубакай болуп көрүнөт; бүркөлип күкүрт болорго турганы билдирбейт; кажы-бирде тенери чанкыр жолдорло жолдонып, билдирер-билдирбес жагмыр тымырайт. Эвиргери бу булуттар жайыла берет; арткан булуттар карарып, онын кийининде өни жок ыштый болуп турала, ажып бараткан күнге удур кыскалтым болуп көрүнөт; күн ажа берген жерде (онын ажыды чыгыжынды ок токувалу болуп) кыскалтым жаркыны узак турбай, боромтый берет. Боромтык тенериде эвир чолмон мызылдап көрүнүп келет. Мындый күндөрдө бастыра немелердин өни чокум эмес; жаркынду да болзо, тыг жарык эмес; очо немелерди кандй да эрке жараш деп көрөдн. Бу өйдө кезик күндөр сүрекей изү тынчу болот, кезикте ондй изүни салкын жайа согот, кезикте салкын куйундалып, боро тозынды столмолор чылап, көдүрүп, кыралаган жерлерле, жолдорло апарат,

салкын куйундалып сокконы — узак айас турарынын темдеги. Ару кейде өлөннүн, кескен гречиханын ла жадаган аштын жыды жытанат; кейде чык барын слер тун ортозына жетире сеспедигер. Мындый күндерди аш жуунадар ойинде жер ижинде турган улус куунзейт...

Шак мындый күнде Черкесский уездте Тульский губернияда мен бир катап күртүктер андап жүргөм. Мен көп куш таап адып алгам. Аткан куштарды салган каптыргамнын кайыжы ийинимди ачыда басып турды; күн ажып, жаркыны тийбей барган, же жарык кейде соок көлөткө кире берерде мен айылга жанар деп санандым. Жыраа өзүп турган элбек жерге түргөн жедип, төнгө чыгып келдим. Менин сагыжымла болзо, он январда дуб агашту, ыраакта жабызак ак церквелу бүк болор керек, же менин темдектү жеримнин ордына, таныш эмес жерлер көрүнди. Менин алдымда чичке өзөк жаткан; чичке одожымда койу аспак агаш болгон. мен алап кайкап, тура түштим... „Э-э чалда! Мен тонг өткүрө он жаны жаар барган эмтирим“ — деп санандым, бойымнын жастырганымды кайкап, төннөн түргөн түжүп келдим. Орог түшкен чилеп, меге соок чыкту эзин сокты, бүктин ичиндеги койу өлөннүн ортозыла барарга коркушту болды. Мен бүктин куйузына жеделе, аспак агашты куйулай, сол жаны жаар ууланып, басып ийдим. Аспак агаштардын үстиле ары-бери айланып жарганаттар учуп жүрдилер; сондоп калган карчага бойынын уйазына жедерге бийиктен мендеп учуп түшти. „Агаштын учына жетсем ле, оной ыраак жок жол болор, бир беристе жерди эбирип, темей бастым,“ — деп мен санандым.

Учы-учында агашты өдүп келеримде, ондо до жол жок болды: менин алдымда жыраа агаш ла чаппаган өлөн жатты; оной ары январда, ыраак жерде ээн жалап көрүнип турды. Мен база такып тура түштим. „Кандый неме бу?.. Бу мен кайда болотом?“ — Мен кере түжине кандый жолло, кайдар барганымды эске алындым... „Э-э! бу Парахинский жыраалар эмтир ине!“ — деп тудунып болбой айдынып ийдим. „Туку көрүнип турганы Синдеевский жыраалар болор учурлу... Мен бу жерге канайып келгем? Кандый ыраак келгем?... Кайкамчылу неме! Эмди база ла он жаны жаар барар керек“.

Мен жырааны аралап он жаны жаар бастым. Карануй тамла койылып турды; энирдеги карачкы тенеривин түбинек де түжүп тургандый билдирди. Баргаа басып койгон так эмес жолло алдым көрүп, басып ийдим. Мени айландыра немелер карарып, бир де табыш жок боло берди, каа-жаа бөд-

вөлөр лө табыштанып турды. Канады җымжак җунду, тунде учуп жүрер куш келип, меге арай табарбай, туура болды. Мен җыраанын учына җеделе, кыралаган җердин анканыла басып ийдим. Мен ыраактагы немелерди карануйга жүк арайданла танып турдым: мени айландыра кыралаган җер агарып көрүнөт; онын ары җанында сыранай неме көрүнбей турды. Соок кейде менин буттарымнын табыжы күпүлдөп турды. Кугара берген тегери ойто көгөрө берди, тегериде җылдыстар мызылдажып көрүнип келди.

Менин җыраа деп көргөним тегерик төн җер болды. „Бу мен кайда болотом?—деп үчүнчизин айдала, бойымнын английский укту, Дианка деп атту сары-өлө ийдимнен сураган чылап, көрдим. Җе төрт санду тындулардан ончозынан керсү Дианка куйругын булгап, арып калган көстөрүн типилдеди, бир де айлу җөп бербеди. Мен онон уйалган чылап, барар җолым санаама киргевдий ичкери болдым, төстөкти эбирип келеле, айландыра кыралап салган терен эмес кобычакка келдим. Санаам сан башка боло берди. Бу кобычак жүргеери тууралу казан кеберлү болды; онын түбинде, җажытту жуун өткүрерге түшкөндий, бир кезек ак таштар көрүнди; бу кобычакта тым болгону ла онын үстиндеги тегеринин кунукчыл кеберинен менин жүрегим сыстай берди. Таштардын ортозында кандыйда кичинек аннын табыжы угулды. Мен ойто төннин бажына чыгып аларга мөгдедим. Бу өйгө җетире мен айылга җанар җолды таап аларым деп иженип тургам; җе бу җерге җеделе, чын ла азып жүргенимди билдим, карануйга көрүнбей турган җерлерди танырга кичеенбей, җылдыстардан җолдын зайын көрүп басып ийдим... Җарым час кирези буттарымды жүк арайданла көдүрип бастым. Мен өведен чыккалы мындый ээн җерге жүрбегем: бир де җерде от то көрүнбөйт, бир табыш та угулбайт. Бир жүргеери төнди ээчий база ондый ок төндөр болот, учу куйузы җок җаландар җадат, менин җолымда җердин алдынан җангыла өзүп чыккан немедий җыраалар учурайт. Мен барадала бир җерге җадып амыраар деп сананала, каскактын сыранайла кырына җедип келгенимди кенетийин көрүп ийдим.

Алтаарга көдүрип алган будымды кайра тартып тура түжеримде, туннин боромтыгы өткүре менин алдымда җаан җалан җатканы көрүнди. Бу җаланды эбиреде болоттый җалтыркай җалбак суу агып баратканы билдирип турды. Мен турган төн бу тужында сүрекей каскак болды; онын сүрекей җаан кебери карарып, көгөлтирим кейдег башка бил-

дирди, менин чип-чике алдымда каскак төнниң эдегинде күскүдий сууның жаказында бирүзи бирүзинен ыраак эмес эки от күйүп жатты. Отты айландыра улус кыймыктажып, олордын аразында быжыраш чачту баштын келтегейи жарып турганы көрүнөт.

Мен кандый жерге келгенимди жарт билип алдым. Бу жалаң бистиң жерлерде Бежин жалаң деп адалган... Же жанар арга жок болды, ого үзеери арыган буттарым чыдашпай, тизелерим бүктөлүп турды. Мен одуга түжүл, малла жүргөн улус деп бодогон улустардын ортозына таң адарын сакып аларга шүүнүп алдым. Мен каскактаң жыгылбай түжүп ала-ла тулууган будакты колымнан божоткологымда желбер түктү эки ак ийг үргенче мениң үстиме келди. Оттордын жанында отурган балдардын үнгүр үндери угулган кийинде эки-үч уулчас жерден өрө туруу чыктылар. Олордын кыйгыларына мен база кыйгырып каруузын бердим. Олор тургузала меге жедип келеде, менин Диаңкамды кайкап үрүп турган ийтерин кычырып аларда, мен олорго жууктап келдим.

Отторды айландыра отурган улусты мен мал айдап бараткан улус деп бодогонум жастыра болды. Олор бу жууганда деревчеде жаткан крестьяндардын аттарын кабырып жүргөн баллаз эмтир. Бистиң жерлерде жайдын изү өйинде аттарды жалына апарып олололуп турар: түште олорго көгөндөр лө чымалдар амыр бербей турат. Агтарды эгирде жалаңга апарып, таң жарып турарда ойто экелери крестьяндардын уулчактарына жаан байрамдый болотон. Бөрүк жок, кыска этки тондорун кийип аттарга минип алган уулчактар табынтанып колы-будыла чакпыланып барадат. Олорды ээчий тоозын чөйөйлөп, кулактарын кызынчы алып мантаган аттарды тибирти угулат; олордын алдында, жалын уакка туттырып салган семтер жеерен ат желип баратканы көрүнөт.

Мен жолымнан аскам деп балдарга айдала, олордын жанына отура түштим. Мени кайдан келгенимди сурагылайла, бир кичинек унчукпай отуруп, меге отурага эмеш жер жайлады бердилер. Бис бир эбеш куучындажып отурдыбыс. Онын кийинде жырааның алдына жадып, айландыра көрүп жаттым. Сүрекей жараш картина болды: оттын кыскалтым жаркыны жайылып, кезикте ойто карануйлап турат; оттын жалбыжы каа-жаа бийиктеп, эбиреде турган жырааларды жарыдып, ойто жабызай берет; от жабызай бергенде, узун сүүри кёлөткөлөр отко жедип карануй боло берет. Кезик аразында жалбыш жабызай бергенде, карач-

кыдаг шагмак мандайлу кер аттын бажы көрүнүп, өчөмик көстөрале бисти ажыктап көрөлө, узун өлөңди мендеп чайнап, кенетийин көрүнбей барат. Онын өлөң жип ле бышкырып турганы ла угулат. Оттын жарыткан жеринен карануйда не болуп турганын көрүп болбозын, онын учун сенин алдындагы карануйга кара көжөгө тартып койгондой билдирет; же ондойда болзо, ыраактагы тенеринин жарыгына агаштар ла төндөр борорыл көрүөт. Жедип болбос бүрүнкүй тенери бистинг үстибисте турды. Орус жеринин жайгы түвшинин ару кейин кижинин көкси жудуп турды. Айландыра табыш жок болды... Жавындагы сууда жаан балык суунын үстине чыгып, сууну чайбаганы каа жаа угулат, эмезе суу жарадындагы кулузун өлөң суунун чапкынына жайканган табыжы угулат. Жагыс ла күйүп жаткан оттордын чыдырты ла угулып турды.

Уулчактар отты айландыра отурды. Мени жиирге сананган эки ийт база мында болды. Олор менин мында отурганыма кыйгастанып, уйкузырап, от жаар кылчас эдиң көрүп, каа-жаа ыркыранып, кынзыгылап турдылар. Мында беш уулчак болды: Федя, Павлуша, Илюша, Костя ла Ваня. (Олордын аттарын мен куучындарынан билип алгам, онын учун олорло мен кычыраачыларды таныштырар күүвим бар.)

Жаан ла деген Федя деп уулчакка слер он төрт ле жаш берер эдигер. Бу коо сынду, чырайы жараш, быжыраш чачту, ачык-жарык көстү, чала алаатып күлүмзиренип турар бала болды. Ол аргалу жаткан биледен болгоны бастыра темдектеринен билдирди, ол жаланга да соодоп ло келген. Онын кийгени чокир ситецтен көктөгөн сары күреелү чамча; жардына жамынып алгавы жаны сырган тон, чанкыр курунда кынду тарак жүрди. Онын кийген кыска коньчту өлүги адазынын эмес онын бойынын болды. Экинчи уулчактын, Павлушанын, кара чачтары атрайып калган, боро көстү, жалбак куу жүстү, жүзи селбиктү, жаан да болзо жараш оосту, казандый жаан башту, батпанак сынду, боду уулчак болды. Бу кичү уулчак кебери жок то болзо, ол меге жараган: көргөн көстөри керсү, куучын айтканда күчтү деп билдирет. Кийген кийимиле мактангадый аргазы жок болгон: бастыра онын кийгени кеден чамча ла жамачылу шалмар болгон. Учунчизинин, Илюша деп уулчактын чырайы жараш та эмес болгон: коркок тумчукту, сүүри чырайлу, саваркап тургандый алаа көрүнөт: эвидери кыймыктанбас, жемире көргөн кабактары көдүрилбес,—ол оттон

жалтанып турган көстөрүн сыккытып алган отурат. Онын ак-сары чачтары, кежеге чилеп сүүрейип, кийис бөрүгүни алдынан көрүнип турды, бу тайыс бөрүгүн улам ла сайын кулагына жетире кешгей тартып турды. Онын будына кийгени талдыг терезинен өргөн коныч жок жагы өдүк ле жагы ороныш; үч катап орой курчанып алган жоон армакчы онын чепкен тонын эптү эдиш кымый танып турды. Оны ла Павлушаны он эки жаштаг өтпөгөн деп көрөр. Төртүнчи уулчак Костя бойунун саваркап калган бүдүжиле мени жылбиркедип турды. Онын кичинек, арык, секпилдү жүзи эги жаар тийинин тумчугундуй сүүрү; эриндери жука; же онын мелтиреп турган кара көстөрүн көргөн кизи кайкаар; озор нени де айдарга тургандый, же онын оозынан эрмек чыкпады. Ол кичинек сынду, каткак, коомой кийимдү. Калганчы Вая деп уулчакты мен баштап тарыйын көрбөдим де: ол жерде кыймыктанбай, унчукпай жатты, быжыраш чачту бажын жамынып алган рогожанын алдынан каа-жаа чыгарып, көрүп турды. Бу уулчак жети ле жашту болгон.

Онойдордо, мен олордон туура турган жыраанын алдына жадып алала, оларды шиндеп көрүп жаттым. Отто турган кичинек алгыйда картошко кайнап турды. Павлуша кайнап турган суудагы картошколорды такпайла кадап көрүп отурды. Федя колын жаагына тайанып, тонынын бир өмүрүн төжөвип жатты. Илюша Костянын жанында отуруп, көстөрүн сыккытып нени де сананып отурды. Костя бажын эгейтип, кайдар да ыраак көрүп отурды. Рогожанын алдында жаткан Вая кыймыктанбай жатты. Мен уйуктап жаткан кизи болуп жаттым. Уулчактар бир кичинектен ойто куучындажа берди.

Озо баштап олардын куучыны андый-мындый керектер керегинде, эртенги иш ле аттардын керегинде болды; же Федя, токтогон куучынын баштаган чылап, кенетийин Илюшадан сурады:

— Онойдордо, сен эдүни чын көрдиг бе?

— Жок, мен оны көрбөдим, оны көрүп те болбозын,—деп тунгак үнүле Илюша карузын берди. Көрбөрүн көрбөгөм, тын табыжын уккам, жагыс та мен уккан эмезим.

— Онын турлуу жери кайда?—деп Павлуша сурады.

— Эски фабриканын үстинде, карануй жерде.

— Слер фабрикага барып жүрдигер бе?

— Бис ондо иштеп турубис. Бис Авдюшка акымга чазын арутап иштеп турганс.

— Көрзөн фабричный улусты!..

— Же, сен онын табыжын канайда уктын?—деп Федя сурады.

— Мындый болгон. Менин Авдюшка акым, Михеевский Федор, Красный Холмонго келген кылчыр Ивашка база бир Ивашка Сухоруков, онгон до өскө уулдар бар болгон; бис овчобис он тоолу кижилер—бир сменада иштеп турган улуска фабрикада конорго келишкен; конгодый да учурыс жок болгон, же эртен иш көп болор, незин ары бери жүрөтүнгер, мында коныгар деп бистин жааныбыс Назаров айткан. Бис овчобис уйуктаарга жада береристе,—Эдү келзе канайдарыс?—деп Авдюшка айткан... Авдей куучынын божотко-локто бистин үстибисте, колесонун жаанында, кенетийин базыт угулды: онын алдында полдун досколоры чыкырап, ээлип турганын бис иле угуп жаттыбыс, ол бисти алтап өткөн кийининде суу агар жери бөктү де болзо, колесо табыштавып, айлана берди. Бис буунтын ачкан деп кайкап жатканча колесо бир качынк айланала, токтой берди. Эдүнин эжик жаар баскан табыжы угулган, мендебей тепкиштин баскыштарын быжырада базып, устинен төмөн түшти... Ол неме бистин эжикке жууктап келеде, тым тура берди, онойуп эмеш турган кийининде—кенетийин эжик кайра ачыла берди. Бистердин коркуганыс коркушту, же арыктап көрзөбис—бир де неме көрзөбиде... Кенетийин бир казаннын жаанында турган чазын сузатан жаан чуучак, кижилер алып иштеген чилеп, кейле ары-бери элбегдейле, ойто бойынын жерине тура берди. Онын кийининде кем де эжик жаар бараткан табыш угулган, кой маараган чылап, кем де кенетийин жөткүрди... Бу өйдө бистин коркугавыбыс тын болгон! Бис жаткан жерибисте анданыжып бой-бойыбыстын алдына кирип жанындыс.

— Көрзөн оны! Ол веденг улам жөткүрди не?—деп Павел сурады.

— Оны билбесим, байла чык тартынган болор.

— Овчолоры увчукпай отурды.

— Картошко бышты не?—деп Федя сурады.

Павлуша картошковы тудуп көрди.

— Жок, эмеш бышкалак... Угуп тураар ба? Суу чайбалды, чортон калыган болор, байла,—деп суу жааны жаар бурулып айтты. Туку жылдыс түшти.

— Адам мындый неме куучындаган, уулдар, мен слерге айдып берейин уксагар, — деп Костя чичкечек үниле айтты.

— Же куучында, угалык, — деп Федя билеркеп айтты.

— Городтын жанындагы журтта јаткан Гаврила деп ус кижини билеригер бе?

— Билбей база.

— Ол неинг учун кунукчыл, неинг учун унчукпай јургенин билеригер бе? Онын кунукчыл болгонинын учуры мындый; лаптап угар, карындаштар, ол бир катап агаш аразына кузуктап барган деп адам айткан. Кузуктап барала аза берген; онын јеткен јерин кудай ла билер. Јанзр јолды бедиреп-бедиреп чат ла таппаган. Тун кире берген. Тап атканын сакуп аларга, ол бир агаштын тозине отуруп, ургүлей берген. Оны кем де адап, кычырып турганын ол уйку аразында уккан. Көрбр болзо, — эш неме јок. Ол база катап уйуктай берерде, база ла оны адап кычырып турган. Ајыктап көрүп турза: русалка будакка отуруп, оны бойына кычырып, талганча каткырып, отурды... Сүреев айдун тун болгон, айландыра ончо неме јарт көрүнип турган. Русалка бойы ак, балыктын кайзырыгындый јылтырууш өндү. Агашка јайканып, каткырып колыла имлеп, Гаврилань бойына јууктазын деп кычырып отурды. Гаврила коркугавына колы буды божой берген, русалка дезе каткырып, оны келзин деп, кычырып отурды. Гаврила ого јууктап барарга саванган, је ол тушта, байла, Гаврилага кудай болушкан, ол крестенип ийген. Э-э, уулдар, ого крестенерге сүрекеј күч болгон; колдорым таштый уур бололо, кыймыктанбай барган деп айткан... Кандый коркушту неме а!.. Гаврила крестенген кийининде русалка каткызын токтодып, кенетийин ыйлай берген... Ол ыйлап, көстөривин јажын кендир ошкош јажыл чачтарыла арлап турган. Гаврила онын ыйлап турганын көрлө, сураган: „Агаш-таштын куулгазыны, неге ыйлап турун?“ „Сенин, крестенгенине ыйлайдым, сен, кизи, крестенбеген болзон, менле кожо јыргай јүрер эдин, је, өмди јаныс мен ыйлаар өмезим, сен де, мен чилеп, калганчы коногына јетире кородоп јүр,“ — деп айдала, бойы јок боло берген, Гаврилань саваазына дезе агаш ортозынан чыгып бараган јол кирген... Овог ло бери ол кунукчыл јүрер болды.

— Көрзөг оны, агаш-таштын эдүзин! — деп бир эмеш унчукпай отурган Федя айтты. — Агаш-таштын быјарлу немези християн кижинин саваазын канайда үреген болотон, Гаврила онын айтканын укпаган ине?

— Канайдазын оны! Онын үни кунукчыл, баканын үни ошкош деп, Гаврила бойы айткан, — деп Костя айтты.

— Сенин адаң оны бойы куучындады ба? — деп Федя оноң ары сурады.

— Бойы. Мен палатта жадала ончозын уккам.

— Кайкаар неме! Ол ненин учун кунукчыл болотон?.. Гаврила байла онын куунине жараган учун ол кычырган.

— Жараган эмей база! Оноң башка не кычырзын! Ол оны кычыкайлап өлтүрерге сананган ине. Русалкалардын кылык-жаңгы оңдый, — деп Илюша айтты.

— Мында русалкалар база болор учурлу эмес пе, — деп Федя темдектеди.

— Жок, мында жайым, ару жер. Жаңыс — суу жуук, — деп Костя карузын берди.

Ончолоры увчукпай барды. Кенетийин ыраакта канырууш, жарты жок табыш угулды. Тынгдазан неме жок ошкош, оңдый да болзо, шынырап турар. Кем де тенеринин түбинен кыйгыргандый табышка удур агаш ортозынан кезем каткыдый сыгырганы тымк сууын үстиле жаңылана берди...

— Бисле агару тын кожо! — деп Илья шымыранды.

— Каргаалар, веден коркуп турар? Көрсөгөр, картошко быжа бертир! — деп Павел кыйгырды. (Ончозы алгыйга жууктап, буузы буруксып турган картошканы жий берди, жаңыс Ваня кыймыктанбады.) Сен не турбай жадырын? — деп Павел айтты.

Же Ваня бойының рогожазының алдынан чыкпады. Алгый жаан удабай кактала берди.

— Бу жуукта бистин Варнавицада не болгонун уктыгар ба, балдар? — деп Илюша сурады.

— Эйе, эйе, ол бир бузулып калган плотинада. Тургакту жер ол ине. Айландыра жаан оролор, жуукалар, жуукаларында десе жыландар да көп.

— Не болгон? Куучындазан...

— Мындый неме болгон. Сев, Федя, билбес болорун, бистин ондо сууга түшкен кижинин сөөги бар; ол кижини сууга түшкени удай берген, ол тушта суу да терен болгон; онын сөөги эмди билдирбей де бараат. Бу күндөрдө садучу кижини ийт азырап турган Ермилди кычырала, поштага барып кел деп айбылаган. Ермил жаантайын пошта тартып жүрөт; онын тугкан ийттери та ненин де учун кырылып турган, же оңдый да болзо, ол ийттерди жакшы азырайтан. Ермил городко поштага барала, удай берген, оито жанарда эмеш каланы келген. Түн кире берген, айдын түн болгон...

Городтон келерде ого эски плотинанын жаанын кечерге келишкен. Келетсе, сууга түжүп өлгөн кижинин соогун туткан жерде ак быыраш түктү, жараш кураган басып жүргөн. Кураган тегин жерге жылып калатан жат деп Ермил сананала, аттап түжүп, кураганды тудуп алган... Кураганда не болзын. Ермил кураганды тудунганча ады жаар базарда, ат карайлап, тескери болды; ол адын токтодоп минеле, кураганды тудунганча жортып ийди. Ол кураганды лаптап көрөрдө, кураган онын көзине чыке удур көрүп турган. Курагандар мынайып кижиге удур көргөнүн ол качанда көрбөгөн; онын жүрөгү серт этти, кураганды сыймап: „Бяша, бяша!“—деп айдып турды. Кураган десе кенетийин тиштерин куулайтып ого удур: „Бяша, бяша“,—деди...

Куучындап отурган уулчак куучынын божотколокто, эки ийт тап эдип үреле, карагуйда көрүнбей калды. Уулчактар ончозы коркый берди. Ваня бойынын рогожазынын алдынан тура жүгүрди, Павлуша кыйгырганча, ийттерди ээчий барды. Ийттердин үрүжи түргөн ырай берди... Үркүгөн аттардын тибирти угулды. „Серый, Жучка!“—деп Павлуша тын кыйгырып турды... Тоолу минуттын бажында ийттердин үрүжи токтой берди, Павелдин уни ыраак угулды... База бир кезек ой өтти, уулчактар алан кайкап не болорун сакый берди... Мантап келеткен аттын тибирти угулды; ат оттын жаына жеделе кенетийин тура түшти, Павлуша аттын жаынан тудунып жерге түжүрө калып ийди.

— Ондо не? Не болгон?—деп уулчактар сурады.

— Неме жок ийттер нени де сескен ошкош. Мен бөрү болор деп санангам,—деп колыла жанып атты айдайла, тынарсып айдып турды.

Мен Павлушаны сүрекей жылбиркеп, ажарып көрдим. Бу бйдө ол сүрекей жакшы болды. Онын жараш эмес жүзүндеги каны түргөн жорыкка ойноп, жалтанбазын, жана баспазын көргүзүп турды. Түндө, колында агаш жокко, бир де аланзыбай, жангскан бөрүгө удур жүгүргөн... „Кандый жакшы уулчак!“—деп оны көрүп санандым.

— Бөрүлөрдү көрдигер бе?—деп коркунчак Костя сурады.

— Бөрү мывда көп, озор жаныс ла кышкыда амыр жүргилебейт,—деп Павел карузын берди.

Оттын жаына отуруп, уйуктай берди. Жерге отуларда, селбер ийттин жикезине колын салып аларда, сүүнгөн ийт узак бажын бурубай, Павлушаны тууразынан ажыктап отурган.

Ваня база ла рогожаны жабынып алды.

— Илюша, сен биске кандый коркушту немелер куучындаи бердин, — деп бай крестьяниннин уулы Федя айтты, ол бойы уйатка түшпеске ас куучындайтав. — Ол ортозына ийтер үре берген... Онызы чын, мен бу јер ару эмес деп укам.

— Варнавица ба? Ондо не болзын! Ондый көрмөстү јер бу јуугында јок! Јада калган баринди јаныс катап көргөн эмес деп айдыжат. Узун кафтап кийип алган, јерден нени де бедиреп јүрет дежет. Бир катап ого Трофимыч өбөгөн јолыккан. — Слер, Иван Иванович, јерден нени бедиреп тургар? — деп сураган.

Ол онойдо ло сурады ба? — деп Федя алан кайкап сурады.

— Онойдо ло сураган.

— Мынын кийининде Трофимыч күлүк эмтир... Је, ол канайдат?

— Үзүт өлөн бедирейдим деп айткан. Үзүт-өлөн деп айдарда, уни угулар угулбас ла чыккан. Иван Иваныч, ондый өлөн слерге не керектү? Менин үстимдеги јер мени сүрекей жаба базат, Трофимыч: јердин алдынан чыгар күүним бар...

— Көрзөн оны! јердин үстине ас јүргөн болбой кайсын, — деп Федя айтты.

— Кандый кайкамчылу! Өлгөндөрди мен јанысла үзүт байрамда көрөтөн болор деп санангам, — деп Костя айтты.

— Өлгөндөрди кандыйла күнде көрөр, — деп јурт јерлердин јүзүн-јүүр немеге будетен уулчактардын бирүзи, Илюша бойынын айтканына бүдүп айтты. — Үзүт байрамда келер јылда өлөтөн кижини база көрөринг. Мындый немени көрөйин дезег, церквенин эжигине отурып алала, јолды ајыктап көрүп отурар керек. Келер јылда өлөтөн улустар јолло өдүл барар. Былтыргы јыл бистин јерде Ульяна деп карыган эмеген церквенин эжигинин јанында отурган.

— Је, ол кемди-кемди көргөн бө? — деп Костя јилбиркеп сурады.

— Кайда барзын. Эң баштап ол сүрекей узак отурган, бир де неме көрбөгөн, онын кийининде кайда да ыраакта ийт үрүп туры деп билдирген... Онын кийининде јолды ајарып көрзө, јанысла чамчалу уулчак баратты. Ол ајыктап көрзө, — Федосеев Ивашка эмтир...

— Ол, бир јаскыда јада калган уулчак па? — деп Федя киришти.

— Ол, ол ло бойы. Бажын көдүрбей де бараткан... Оядый да болзо, Ульяна оны таныган... Онын кийининде көрзө, карыган эмеген келедири. Ажыктап көрзө,—э—э кудай, дезен, база! ол бойы, Ульяна жолло барадыры.

— Чып ла чын бойы ба?—деп Федя сурады.

— Бу кудай бу туры, Ульяна бойы.

— Ульяна бойы эмди де тирүү ине?

— Ошон бери жыл өтпөгөн дө. Сен оны лаптап көрзөн: онун тыны незинде.

Ончозы унчукпай барды. Павел бир тутам кургак чырбагалдарды отко салып ийди. Чырбагалдар жалбышка кара болуп көрүнүп, мыйрык учтары көдүрүлүп турды. Оттын жаркыны туш башка жайыла берди. Санабаган жанынан оттын жаркынына ак күүлөчөк учуп келеле, оттын жаркынына мызылдап турала, канаттары шуулап, уча берди.

— Айылынан аскан эмтир, немеге түртүлбегенче учар, түртүлзе ле таң атканча отурар,—деп Павел айтты.

— Килинчеге жок кижинин тыны теңериге учуп барат эмеш пе, Павлуша?—деп Костя сурады.

Павел бу өйдө отко экинчи тутам чырбагалдарды салып ийди.

— Болзо до болор,—деп ол учкары айтты.

— Павлуша, слердин Шаламоводо күн карарганы ¹⁾ база көрүндү бе?—деп Федя баштады.

— Күн жок боло бергени бе? Түңгөй эмей база.

— Слер база коркыдыгар ба?

— Јаныс бистер коркыган эмес. Бистин барин күн карарар деп бистерге ажындыра айдып турган, күннин жүзи бөктөлө берерде, бойы да аай-бажы жок коркыган. Карануй боло берерде, казанчы карыган эмеген курсак аскан казан-айагын какпышла оодо согуп, „калганчы чак келгенде, курсакты кем ичер“—деп айдып турган. Аскан көчөзи көдүрө төгүлгөн. Бистин журтта жүзүн-жүүр көп табылган, ак бөрүлөр келип кижиде живр, казыр куштар келер, учуучында Тришканын бойын да көрөригер деп тапкандар.

— Тришка дегени кем?—деп Костя сурады.

— Сен билбезин бе?—билеечи кижиде болуп Илюша баштады.—Э—э, карындаш, сен Тришканы билбесте кандый жерден келген? Балбактар, слердин журтта чын ла балбактар отургылаган эмтир. Тришка дегени кайкамчылу көрмөс болор, ондый кайкамчылу көрмөс келзе, оныла нени де

1) Күн карарганы—күн карыкканы.

эдип болбозын; тудуп чыдап та болбозын: андый кайкамчылу бүткен көрмөс болор. Християн жандулар ого улдура агаш токтоктор тудунганча чыгып, оны курчап та алза, ол олордын көстөрүн тармадап ийер, айдарда олор бойы бойлорын токтоктоп салар. Оны түрмеге отургузып салза, ол суу ичерге сураар, сускуга суу экелип берзе, ол сускудагы сууга кире берген кийининде сен онын изин де тапанын. Онын колдорун кыялыла кижевдеп салза, ол алакандарын чабынып ийзе, кыялы түже берер. Тришка деген көрмөс журт жерлерге, городторго жүрүп, христиан улусты булгап жүрер... Же оны ла бир де неме эдип болбозын... Ол ондый кайкамчылу неме болор.

— Эйе, ондый болор. Бистин улус шак оны сакыгандар. Карыган өбөгөндөрдүн куучыны мындый болгон: кун карарып баштаза ла Тришка деген неме једип келер. Кун карарарда бастыра албаты журтунан чыгып, не болорын сакый берген. Бистин жер айландыра ыраак көрүнөр, жайым, түс жер. Көрүп турза—јурттын куйузында турган кырдан кайкамчылу башту кизи көрүнди... ончолоры кыйгырыжа бердилер: „Калак, кокуй! Тришка келип јат! Тришка келип јат!“—деп ончолоры туш-башка баргандар. Бистин староста јуукага кирип јажынган, онын эмегени өткүштен өдүп болбой, аайы-бажы јок кыйгызыла бойынын ийдия коркыдарда, снызы кыялызын үзеле, агаш јаар мантай берген; Кузыканын адазы, Дорофеич, суланын ортозына јажынала бөднө болуп эде берген: „Айса болзо, өштү кушка килеер болор,“ деген. Улустын коркыганы аайы-бажы јок... Келип јаткан кижини көрөр болзо, бистин бөчкөлөр эдип турган Бавила деп өбөгөн јаны садып алган агаш көнөгин бажына кийип алган эмтир.

Уулчактар тап эдип каткырыжала, ойто тым боло бердилер, јаланда куучындашкан улус ондый болотон. Мен айландыра шиндеп көрзөм: карануй тун турды; энир соок тун ортозында јылы берди. Тан адарына јетире эмди де узак болды. Тоозы јок јылдыстар элип-селип мызылдап турдылар, чындап та, јылдыстарды көрүп, јердик айланып турганын бойыгар да билер-билбес эзегенигер деп бодогоньгар, суунын устинде кайкагадый кезем табыш эки катап тарый-тарый угулала, анча-мынча болбой ырай берди.

Костя селт этти... „Бу не табыш?“

— Кара Членнинг уни,—деп шакпырт јогынан Павел айтты.

— Кара Чилен, ол не ондый, Павлуша, кече өнирде мен оны база уккам,—деп Костя айтты...

— Сен нени уккам?

— Мындый неме уккам. Мен Каменный Грядадан Шашкино жаар бараткам; эн баштап мен бистин кузукту агаштын ортозыла баргам, онын кийининде бүүкке түшкөм, сен билерин бе, ондо бир бурулчык жер бар, ошон ары камыш өзүп калган суу турган оро бар, мен ол суунун жанынча өдүп барадарымда, бу суудан кем де коронду үнле у-у... у-у... у-у!—деп оңтой берген... Эй, уулдар, менин коркыганым бу жер эмес. Бойум ыйлаарга турадым... Ол не учурлу неме болотон а?

— Бу сууга башкы жыл жайгыда, агаштын каруулчыгын Акимди уурчылар сууга салып ийгендер, айса болзо, онын сүнези комудап турган болор,—деп Павлуша жартап айтты.

— Ондай болордон мага т жок... Акимди бу сууга салганын билбедим, мен ошон до артык коркыыр эдим,—деп тегин де жаан көстөрүн ошон тын тазырайтып, Костя куучындады.

— Ол эмезе, кородоп өдөр кичинек бакалар бар деп улус айдыжатан, ол эмеш пе, деп Павел ошон ары айдып отурды.

— Бакалар? Жок, ол бакалар эмес... кандый... (Кара Чилен суунун жанында база этти.)—Көрзөң оны! агаш-таштын ээзиндий эдип турганын,—деп Костя айтты.

— Агаш-таштын ээзинде үн жок,—деп Илюша жара киришти.—Ол алакандарын согуп, тыркырап туратан...

— Сен агаш-таштын ээзин көрдүн бе?—деп Федя өчөп сурады.

— Жок, көрбөдим, кудай оны кедери этсин; же өскө улус көргөн. Бу өткөн күндөрдө ол бистин бир эр кижини агаш ортозында бир кичинек ак жерди айландыра бастырган... Жүккө таң адарда айылына жеткен.

— Же ол оны көрдү бе?

— Көргөн. Ол агаштын кийининде, айдан жажынган чылап, туруп алала, көстөрүлө улам ла сайын типилдеди турган...

— Көрзөң оны!—Эйт оны!—деп, эдинин соогы жайыларда селт эдип, Федя айтты.

— Бырарлу немелер жердин үстине не таркаган? Кижини айлап та болбос,—деп Павел айтты.

— Арбанба: угуп ийбезин,—деп, Илюша үредип айтты. Уулчактар база ла тым отура бердилер.

— Көрзөгөр, көрзөгөр, балдар, кудайдын жылдыстарын көрзөгөр, адарунын ройынды!—деп чичке үндү Вая айтты.

Ол бойынныг ару жүзичегин өрө көдүрүп, жаактарын жүдуруктарыла тиргеп, жаан көстөриле теңеринин түбин айкап турды. Өрө көргөн уулчактар көстөрүн теңериден узак албады.

— Вая, сенин Аюта эжен су-кадык па!—деп Федя эрке сурады.

— Кадык ла,—деп, билдирер билдирбес чоколдоп, Вая карузын берди.

— Ол биске не жүрбейт?

— Билбезим.

— Биске келип жүрзин, айдып бар.

— Айдарым.

— Мен ого сый берерим деп айт.

— Меге берерин бе?

— Сеге де берерим.

Вая жаан үшкүрүп ийди.

— Жок, меге неме керек жок. Сен ого бер: ол жакшы, биске кару.

Овойдо айдала, Вая жерге жада берди. Павел турала, куру алгыйды алды.

— Сен кайдар барарга турун?—деп Федя сурады.

— Суузадым, суу барып экелейин деп турым.

Ийттер оны ээчий барды.

Илюша ого ээчий—сууга түштин!—деп кыйгырды.

— Ол чеберленбес кайткан. Сууга не деп түжетен?—деп Федя айтты.

Чеберленер сее. Канайда келижер. Ол суу аларга энчейзе, суунын ээзи оны тартып алар. Онын кийининде уулчак сууга түшкен деп айдыжар... Бойы канайда жыгылзын?

Уксагар, ол камыштардын ортозына кире берди.

Чыңла, камыштар шалырап турдылар.

— Тенек Акулина сууга түшкөн кийининде ондый тенек болуп калганы чын ба?—деп Костя сурады.

— Эйе, ол до өйдөн бейин... Эмди онын бүдүжи кандый! Азыйда десе сүрекей жараш болгон деп айдыжадылар. Суунын ээзи оны үрөп салган. Акулинаны суудан бачым чыгарып албас болор деп, байла, сананган. Оны суунын түбинде үрөп салганы ол иве.

Акулинаны мен бойым да көрүп жүргөм. Онын самтар кийямин, бойынныг арыгын көрөргө дө коркушту. Жүзи кара көс ошкош, борорып калган көстөрү ары-бери алыран-

дап турар, тиштерин жаантайып ырсайтып алган жүрет. Кезикте куру сөөк колдорун төжине жаба тудуп алала, чеденге суккан казыр ан чилеп, жолдо жаньс жерде буттарын элип-селип көдүрүп, табынча жайканып турат. Айткан сөсти ол торт оңдобос, каа-жаа туткакталып каткырып турат.

— Акулинанын сүүген кижизи оны мекелеген, ол онын учун сууга түжүп өлөргө сананган деп. улус айдыжат, — деп Костя айдып отурды.

— Эйе, ошон улам.

— Вася санаана кирет пе? — деп Костя кунукчыл сурады.

— Кандый Васи?

— Мында, бу сууга түжүп өлгөн. Кандый уулчак болгон эди! Эх, сүрекей жакшы уулчак болгон! Онын энези, Феклиста, оны кандый сүрекей сүүген! Онын сууга түжүп өлөрүн энези ажындыра билип тургандый болгон. Жайгыда Вася уулчактарла сууга кирерге барза, энези коркуп, торт тыркырай беретен. Өскө балдардын энелери бир де коркубас, кийим жуванан тоскурларын тудунып алып, жайканып өдө берер. Феклиста десе тоскурын жерге тургузып салала, „Ойто кел, менин жаркыным! Балам, балам, жана бас!“ — деп кыйгырып турар. Сууга да ол канайып түшкен, кудай оны билер. Энези суунын жанында өлгөн жууп турарда, Вася десе суу жарадында ойноп отурган, онойып турганча, түүлген кей суудан бортылдап чыгып тургандый табыш кенетийин угуларда энези кайа көрөрдө — суунын үстанде Васянын бөрүгежи кайкалап жүрди. Бу ла өйдөн Феклистанын сагыжы алгасталып калган: Васянын сууга түшкен жерине келеде, кожондой жадар. Васянын кожондойтон кожонгы савагарга кирет пе? — бу ла кожонды ачу-корон кожондоп, кудайга коммудап турат...

— Павлуша бу келет, — деп Федя айтты.

Павлуша толо суулу алгыякты тудунганча оттын жанына базып келди.

Ол бир кезек увчукпай турала, айтты:

— Же уулдар, керектин аайы коомой.

— Не болды? — деп Костя мендеп сурады.

— Мен Васянын үнин уктым.

Уулчактар ончолоры селт этти.

— Сен, канайып турун, нени айдадын? — деп Костя угулар-угулбас айтты.

— Бу кудай бу туру! Мен суу аларга энчейеримде ле суунын түбинен Васянын үни угулды: „Павлуша, Павлуша,

бейин келген". Мен туура бастым. Ондыйда болзо, сууны сузуп алдым.

— Э-э кудай! Э-э кудай?—деп уулчактар айдып, крестенип турдылар.

— Павел, сени суунын ээзи кычырган ине. Бис жангыла Васа керегинде куучывдашканыс, —деп Федя айтты.

— Э-э, бу сүрекей жаман темдек, —деп Илюша чокумдап айтты.

— Кем жок, алдырбас! Бойыгнын салымыннан кайда да барып болбозың, —деп Павел жалтанбай айдала отурды.

Уулчактар тым боло бердилер. Павелдин айткан сөстөрү олордын жүректерине томылып коркутканы билдирип турды. Олор оттын жанына уйуктаарга тургандый жада бердилер.

— Бу не?—деп, кенетийин бажын көдүрүп, Костя сурады. Павел тындап укты.

— Бу суу-чаалдар сыгырыжып учуп барадылар.

— Олор кайдаар учуп барат?

— Кыш болбойтон жер жаар.

— Ондый жер бар ба?

— Бар.

— Ыраак па?

— Ыраак-ыраак, жылу талайлардын ары жанында.

Костя үшкүрүп ийеле, көстөрүн жумуп жатты.

Мен уулчактарга жедиң келгенимнен бери үч час өдө берди. Ай чыкты; онын чыкканын мен ол тарыйын ажарбадым, нениң учун десе ай эски, чичкечек болды. Ай жаркыны жок тун алдындагызындың ок жакшынак болды... Бу жуукта тенериде бийик турган жылдыстар жабызап, кара жердин кырына жууктай берди; тан адардын алдында кандый тым болотон эди, эмди ондый ок тым боло берди: жердин үстивдеги бастыра бар немелер тан алдындагы терең уйкуда кыймык жок уйуктап жатты. Кейдин жүзүн-жүүр жыды жытанбай барды—чык тужуп жайылып турды. Жайгы түндердин кысказын... Уулчактардын куучыны отло кожо өчүп баратты... Ийттер де үргүлей берди. Аттар да баштарын өрө көдүрбей жаткандарын жылдыстардын билдирер-билдирбес жаркындарына таңдакталган түнде көрдим... Уйкуга бастырып, бойым да үргүлей бердим.

Мениң жүзуме чыкту жыбар сокты. Мен көзүмди ачып ийдим, тан адып жаткан эмтир. Кызыл таңдак көрүнгелек, же тенери күнчыгыш талазында жарып келтир. Айландыра немелер эместен көрүнип келди. Боромтык тенери тамла

жарып, сооп, көгөрип турды, жылдыстар мызылдап жылыып турдылар; жер чыктып, жалбырактар терлей бергендий боло берди, анда-мында тынар тындулардын үни угулат, эртен турагы жыбар жердин үстине жайыла берди. Бу жыбарга менин эди каным сооксынып, эмеш калтырай берди. Мен турган ла тарыйын уулчактар жаар бастым. Олор буруксып жаткан оттын жанында амыр уйуктап жаттылар; жаныс Павел өндөйип келеле, мени аяктап көрди.

Мен ого бажымла кекийле, туман жайыла берген сууны жакалай базап ийдим. Мен эки беристе жерди өткөлөгөмдө менин бараткан Јалаңла, жажарып көрүнгөн төндөрлө койу агаштардын үстиле, менин кийинимдеги тозынду јолло кызарып көрүнгөн жырааларла, суйый берген туманды өткүрө көрүнип жаткан суунын үстиле, јаны күннин озо баштап кубакай өндү, онын кийининде кызыл өндү алтындый жаркыны изүзин жайып, мени айландыра төгүлө берди... Јердин үстинде бар немелер ончозы ойгонуп келеле, табыштанып, кожондоп, жыргай берди. Эбиреде чалыннын јаан тамчылары күннин чогына јүзүн-башка өндү көрүнип мызылдайт. Меге угулган шаннын табыжы да эртен турадагы ару кейге јунгандый өткүн угулды. Кенетийин менин јанымла амырап алган бир үүр аттар сыр јелишле өттү. Ол аттарды меге таныш уулчактар айдап бараттылар.

Меге ачу да болзо, мен слерге Павелдин өлүми керегинде айдайын деп турум. Павел ол ло жылда өлгөн. Ол сууга түжүп өлгөн эмес, аттан јыгылала өлгөн. Ачымчылу, сүрекей јакшы уулчак болгон!

1851.

82992

Горно-Алтайская Областная
* БИБЛИОТЕКА *

Редактор Е. Н. ПЛЕХАНОВА.

АН 10302. Подписано к печати
6/X-50 г. Печатных листов 3,75.
Уч. авт. л. 2,88. Уч. изд. л. 3,08.
Тираж 2000 экз. Заказ № 1108.
Цена 1 руб. 50 коп.

г. Горно-Алтайск, типография
облесполкома.

30028

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. предыд. выдач . . . . .

Баазы 1 салк. 50 ак.
Цена 1 руб. 50 коп.

И. С. ТУРГЕНЕВ.

Муму

на алтайском языке